

9023

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. 9698

REFBK 0002220

REFBK-0002220

17-17-72 3
श्री लक्ष्मी-केशव प्रसन्न

मराठी आद्यकवि

श्रीज्ञानदेव

(अल्पचरित्र आणि काव्यनिरीक्षण)

लेखक व प्रकाशक

जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर.

(महाराष्ट्रकविचरित्रकर्ता)

मेरी बिल्डिंग, वांद्रें, जि. ठाणे

REFBK-0002220

REFBK-0002220

किंमत आठ आणे.

हैं पुस्तक-अनंत आत्माराम मोरमकर यांनी श्री-लक्ष्मी-नारायण
छापखाना ४०२ ठाकुरद्वार, मुंबई येथे छापिले आणि
जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांनी खटावची चाळ,
भांगवाडी, मुंबई नं. २ येथे प्रसिद्ध केलें.

~~अक्षय २२६~~
२५/१०/२३

अस्सल देवभक्त आणि देशभक्त

रा. रा. रामचंद्र आत्माराम

ऊर्फ

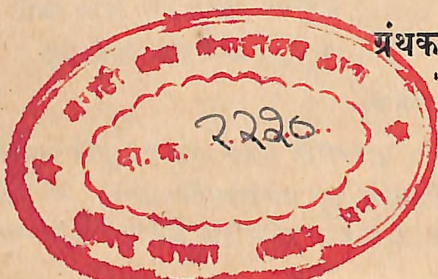
बाबासाहेब तर्खड,

मु. वांद्रें

यांस

हें अल्प लेखन

अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक समर्पण करितों.

हैं पुस्तक-अनंत आत्माराम मोरमकर यांनीं श्री-लक्ष्मी-नारायण
छापखाना ४०२ ठाकुरद्वार, मुंबई येथें छापिलें आणि
जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांनीं खटावची चाळ,
भांगवाडी, मुंबई नं. २ येथें प्रसिद्ध केलें.

~~226~~
226/23

अस्सल देवभक्त आणि देशभक्त

रा. रा. रामचंद्र आत्माराम

ऊर्फ

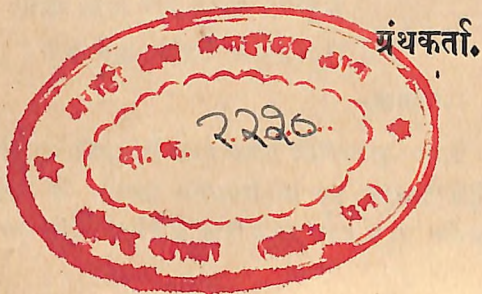
बाबासाहेब तर्खड,

मु. वांद्रें

यांस

हें अल्प लेखन

अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक समर्पण करितों.

दोन शब्द.

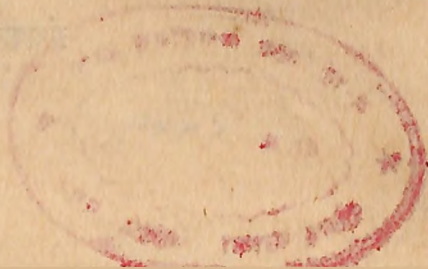
महाराष्ट्रकविचरित्राच्या सहाव्या भागांतून, प्रस्तुत निबंध स्वतंत्र पृष्ठांक देऊन, निराळा काढला आहे.

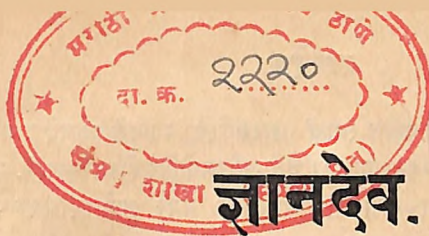
मुंबई ता.
१९१२३

}

ज. र. आजगांवकर.

ॐ

२२/१०/२२

ज्ञानदेव.

जो ज्ञानराज भगवान् श्रवणें सुज्ञान दे देव वाचा
अवतार गमे अकरावा कां सुज्ञान देव देवाचा ।

‘ सन्मणिमाला,’ मोरोपंत.

- तीन्ही देव जैसे परब्रह्मींचे ठसे
जर्गी सूर्य जैसे प्रगटले १
- धन्य तो निवृत्ति धन्य तो सोपान
धन्य तो निधान ज्ञानदेव २
- उपजतां ज्ञानी हें वर्म जाणोनी
आले लोटांगणीं चांगदेव ३
- प्रत्यक्ष पैठणीं भटीं केला वाद
रेडयामुखें वेद बोलविले ४
- सोहं सुकृताच्या सोडोनियां गांठी
केलीसे मराठी गीतादेवी ५
- नामा म्हणे सर्व सुकृत लाहिजे
एक वेळ जाइजे अलंकापुरा ६

—नामदेव.

आज येथें मी ज्या विभूतीचें अल्प चरित्र लिहिण्यास बसलों आहे ती
विभूति अशी होती कीं, तिच्या चरित्रवर्णनास खुद्द सरस्वतीचेंही शब्द-
भांडार पुरें पडणार नाहीं. जगांत जें कांहीं सुंदर, उच्च, मधुर, पवित्र, मंगल,

अलौकिक आणि हृदयंगम असेल त्याचें सारसर्वस्व म्हणजे ज्ञानदेव महाराजांचें चरित्र होय, असें म्हटल्यास खचित अतिशयोक्ति होणार नाही. ज्या अवतारी पुरुषानें आपल्या वयाच्या अठराव्या वर्षी ज्ञानेश्वरीग्रंथरूपानें महाराष्ट्र वाङ्मयाचा अभंग पाया घातला आणि वारकरी संप्रदायाचा ध्वज उभारला; ज्याच्या प्रासादिक वाणीचें मार्दव आणि माधुर्य पाहून वाङ्मयाधिष्ठात्री देवी शारदेनें देखील आपल्या हातांतील सुस्वर वीणा क्षणभर खाली ठेवावी; नामदेव, एकनाथ, तुकारामादि सत्पुरुषांस ज्याचे अनुयायी म्हणविण्यांत मोठें भूषण वाटलें; भगवान् विष्णूचा अकरावा अवतार ही श्रेष्ठतम पदवी सगळ्या महाराष्ट्रानें ज्याला एकामुखानें दिली, त्या त्रिभुवनबंध महापुरुषाच्या चरित्रलेखानारंभीं मजसारख्या पामराची लेखणी क्षणभर कंपायमान होऊन स्तब्ध रहावी यांत मोठेंसें आश्चर्य नाही. परंतु, मूकं करोति वाचालं, हा ज्यांचा अधिकार त्याच संतांच्या कृपाप्रसादानें सुचलेले हे वेडेवांकडे दोन शब्द वाचकांच्या सेवेस सादर करण्याचें धाष्ट्य मी करीत आहे. दुसऱ्या कोणत्याही महाराष्ट्र कवीपेक्षां ज्ञानदेवांचो योग्यता जशी मोठी आहे, त्याचप्रमाणें त्यांच्या चरित्रांतील कांहीं गोष्टीं-विषयीं विद्वन्मंडलांत अनेक मतभेदही असल्यामुळें, चरित्रलेखनाचें हें काम अधिकच विकट झालें आहे.

ज्ञानदेव, निवृत्ति, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं चार भावंडे म्हणजे केवळ महाराष्ट्राच्याच किंवा हिंदुस्थानच्याच नव्हे तर एकंदर जगाच्या इतिहासांतील अद्वितीय विभूति होत. महाराष्ट्रांतील लोक तर त्यांस अवतारी व्यक्ति समजतात. ज्ञानेश्वरमहाराज हे मराठी भाषेचे आदि आणि श्रेष्ठ कवि असून ज्ञानेश्वरी अथवा भावार्थदीपिका हा मराठी भाषेंतला आद्य आणि श्रेष्ठ ग्रंथ होय. वारकरी पंथाचे आद्यप्रवर्तकही ज्ञानदेवच व ज्ञानेश्वरी हा त्या पंथाचा मुख्य ग्रंथ होय. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, ही वारकरी संप्रदायाची परंपरा आहे. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई या नामचतुष्टयाचा आध्यात्मिक गूढार्थ लक्ष्यांत घेतां ज्ञानदेवमहाराजांचे तीर्थरूप विद्रुलपंत यांनीं आपल्या मुलांस हीं नांवें बुद्धिपुरस्सरच ठेवलीं असलीं पाहिजेत

असे वाटल्याशिवाय रहात नाही. विकल्पाची किंवा प्रपंचाची निवृत्ति झाल्यावर ज्ञानप्राप्ति होण्यास उशीर लागत नाही व या ज्ञानसोपानमार्गाने जाणारास मुक्ति दूर नाही हे सांगावयास नकोच.

अशा या ज्ञानदेवमहाराजांच्या चरित्राविषयीं अगदीं निर्भळ सत्यात्मक आणि पूर्ण विश्वसनीय अशी कोणतीच माहिती उपलब्ध असूनये ही केवढ्या दुःखाची गोष्ट ! त्यांची जी काय माहिती उपलब्ध आहे, ती बहुतेक सगळी दंतकथामय असल्यामुळे अगदीं संशयातीत असा भाग तींत अगदीं थोडा आहे. जुन्या ग्रंथांपैकीं सच्चिदानंदबाबाकृत ज्ञानेश्वरविजय, नामदेवकृत 'ज्ञानेश्वरांची आदि' आणि 'समाधिप्रकरण,' महिपतिकृत संतचरित्र-विषयक ग्रंथ आणि निरंजन माधवकृत " ज्ञानेश्वरविजय " या ग्रंथांत व अर्वाचीन ग्रंथांपैकीं " भारतवर्षीय अर्वाचीन कोश, " कै. भिंगारकरबुवाकृत "ज्ञानेश्वरचरित्र" आणि "ज्ञानेश्वरकालनिर्णय," कै. बळवंत खंडूजी पारखकृत " ज्ञानेश्वरचरित्र " आणि रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकरकृत " ज्ञानदेव—चरित्र आणि काव्यविवेचन " ह्या ग्रंथांत ज्ञानदेवांचें बरेंच विस्तृत चरित्र दिलेले आढळते. याशिवाय. कै. भारदे यांच्या " ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आळंदीचा ज्ञानदेव नव्हे " या निबंधांतही प्रस्तुत विषयाची बरीच चर्चा झालेली आहे. कविचरित्र नामक एका जुन्या पुस्तकांत ज्ञानदेवांचें संक्षिप्त चरित्र दिलेले असून, ' नवनीतां ' तही तें उद्धृत केलेले आढळते. पण ह्या सर्व एतद्देशीय लेखांशिवाय इंग्रजी भाषेतही ' ज्ञानदेवांचें चरित्र आणि त्यांची कविता ' या विषयाचें थोडेंसे उद्घाटन जे. मरे मिचेल एम्. ए., एल्. एल्. डी नामक आंग्ल गृहस्थानी "The chief Marathi Poets" ह्या आपल्या निबंधांत केले असून, सदर निबंध "Transactions of the ninth International Congress of Orientalists" नामक ग्रंथांत छापलेला आहे. ह्या सर्व ग्रंथांत व निबंधांत रा. पांगारकरकृत 'ज्ञानदेवचरित्र' अगदीं अर्वाचीन असून, तत्पूर्वकालीन बहुतेक सर्व ग्रंथांतील माहितीचा त्यांत समावेश झालेला असल्यामुळे, मुख्यतः त्याच्याच आधाराने प्रस्तुत निबंध मी लिहित आहे.

ज्ञानदेवमहाराजांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं आपला काल असंदिग्ध रीतीनें नमूद करून ठेवलेला असल्यामुळे, त्यांच्या कालनिर्णयाच्या

बाबतीत तरी मतभेदास किंवा संशयास बिलकुल जागा नाही ही खरोखरच मोठ्या समाधानाची गोष्ट होय. 'शके बाराशें बारात्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें†' ही ओवी खुद्द ज्ञानदेवांची असो किंवा ज्ञानेश्वरीलेखक सच्चिदानंदबाबांची असो, ज्ञानेश्वरी ग्रंथ शालिवाहन शके १२१२ त पूर्ण झाला, येवढी गोष्ट ह्यावरून अगदी निर्विवाद सिद्ध होते.

पैठणच्या पूर्वेस चार कोसांवर गोदावरीच्या उत्तरतीरीं आपेगांव नामक एव गांव आहे तेथें ज्ञानेश्वर महाराजांचे पूर्वज कुळकर्णी * होते. ही कुळकर्णाची वृत्ति या घराण्याकडे वंशपरंपरेनें चालत आलेली होती. हे माध्यंदिन शाखेचे देशस्थ यजुर्वेदी ब्राह्मण; यांचें गोत्र पंचप्रवरात्मक वत्स. ज्ञानदेवांच्या पणजाचे पणजे हरिहरपंत कुळकर्णी हे शके १०६० च्या सुमारास आपेगांवचे कुळकर्ण पाहात होते. त्यांना तीन अपत्ये झालीं; दोन मुलगे व एक मुलगी. वडील मुलाचें नांव रामचंद्र, धाकट्याचें केशव व मुलीचें नांव मोहनाबाई. केशवाचा व्रतबंध झाल्यावर एक वर्षानें तो वारला. मोहनाबाई देवगड येथील नरहरपंत माचवे यांच्या पुत्रास दिली होती. हरिहरपंतांच्या पश्चात् रामचंद्रपंतांनीं कुळकर्णीपणाची वृत्ति चालविली. त्यांचा काल झाल्यावर त्यांचे पुत्र गोपाळपंत यांनीं व गोपाळपंत वारल्यावर त्यांचे पुत्र त्र्यंबकपंत यांनीं ती वृत्ति चालविली. हे त्र्यंबकपंत मोठे कर्तबगार पुरुष होते. त्या वेळीं जैत्रपाळ नामक राजा राज्य करीत होता, त्यानें एका बंडखोर देशमुखाचें पारिपत्य करण्याच्या कामगिरीवर त्र्यंबकपंतांचे पुत्र हरिपंत यांस पाठविलें. पंतांची व देशमुखांची लढाई होऊन तीत पंत धारातीर्थी पतन पावले. होतकरू पुत्राच्या मृत्यूमुळे उदास होऊन त्र्यंबकपंत परमार्थमार्गास लागले. पढें महासाधु गोरखनाथ यांची स्वारी तीर्था-

† संबंध ज्ञानेश्वरीत ग्रंथकारानें स्वतःचा नामनिर्देश 'ज्ञानदेव' या नांवानें केला असून ह्या अखेरच्या एकाच ओवींत ज्या अर्थी 'ज्ञानेश्वर' हें नांव आलें आहे, त्या अर्थी ही ओवी सच्चिदानंदबाबाकृत असावी हा कित्येक विद्वानांचा तर्क पुष्कळ सयुक्तिक दिसतो यांत संशय नाही.

* यावरून महाराष्ट्रांतील कुळकर्ण्यांची परंपरा किती जुनी आहे हे कोणाच्याही सहज लक्ष्यांत येईल.

ज्ञानदेव.

निबंध
१७६४

उन करीत आपेगांवास आली. तेव्हां व्यंबकपंतांनी त्यांचा उपदेश घेतला. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या पूर्वजांत, भगवद्भक्त या नात्यानें, व्यंबकपंत हे मूळपुरुष होत. यांची समाधि आपेगांवीं आहे.

व्यंबकपंतांचे ज्येष्ठ चिरंजीव गोविंदपंत यांचीं भार्या निरावाई हीस गोविंदपंतांच्या २५व्या वर्षी एक पुत्र झाला त्याचें नांव विठ्ठल. हेच विठ्ठलपंत ज्ञानेश्वरादि भावंडांचे जनक होत. निरावाई या पैठणकर कृष्णाजीपंत देवकुळे यांच्या भगिनी होत. हें देवकुळ्यांचें घराणें अद्याप पैठणास आहे. विठ्ठलपंतांच्या सातव्या वर्षी त्यांचा व्रतबंध झाला. पुढें अल्प काळांतच त्यांचें वेदशास्त्राध्ययन पूर्ण झाल्यावर वडिलांची आज्ञा घेऊन ते तीर्थाटणास निघाले. त्यांची प्रवृत्ति जन्मतःच परमार्थाकडे होती. द्वारका, पिंडारक, सुदामपुरी, मूळमाधव, भालुकातीर्थ, प्रभास, मुचकुंद गुंफा, सप्तशृंगी, व्यंबकेश्वर, भीमाशंकर इत्यादि तीर्थे करीत करीत ते आळंदीस आले. तेथील कुळकर्णी त्रिप्रवरी वासिष्ठ गोत्री सिधोपंत या गृहस्थांनीं विठ्ठलपंतांची सदाचारसंपन्नता पाहून त्यांस आपली मुलगी दिली. पुढें विठ्ठलपंत दक्षिणयात्रेस निघाले. कृष्णा, कावेरी, तुंगभद्रा या नद्यांचीं स्नानें करून श्रीशैल, व्यंकटगिरी, रामेश्वर, शिवकांची, विष्णुकांची, गोकर्ण, करवीर, कन्हाड, माउली इत्यादि क्षेत्रें करीत करीत ते पुनः आळंदीस आले. तेथून आपली पत्नी रुक्मिणी व सासूसासरा यांसह, आपेगांवीं, आल्या आईबापांच्या दर्शनास ते गेले; व तेथेंच कांहीं दिवस राहिले. पुढें आईबाप निवर्तल्यावर संसार गळ्यांत पडला. परंतु संसाराकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. नवरा संसाराविषयीं उदासीन आहे व नित्य ईशचिंतनांत निमग्न असतो ही गोष्ट रुक्मिणीबाईनें आपल्या बापास-सिधोपंतास-कळविली तेव्हां पंत आळंदीहून मुद्दाम आपेगांवास आले व जामातास प्रेमाची विनंति करून मुलीसह त्यांस त्यांनीं आळंदीस आणलें.

विठ्ठलपंतांनीं आळंदी येथें कांहीं वर्षे कालक्रमणा केल्यावर 'अपत्यसंभवाभावीं' रुक्मिणीबाईच्या मागे त्यांनीं टुमणें लावलें, कीं, "मला काशीस जाऊन राहण्याची इच्छा आहे, तरी संन्यास घेण्याचो आज्ञा दे". पतीची वैराग्यवृत्ति पाहून रुक्मिणीबाई सावध होत्या. त्यांनीं सिधोपंतांकडून

“संतति ज्ञाल्याशिवाय संन्यास घेऊं नये” असें पतीस सांगविलें. परंतु रुक्मिणीबाई एकदां बेसावध असतां “मी गंगेवर स्नानास जाऊं?” असें विठ्ठलपंतांनीं विचारलें. तेव्हां त्यांनीं सहज “जा” म्हटलें. तीच पडत्या फळाची आज्ञा मानून पंत जे तेथून तडक निघाले ते थोड्याच दिवसांत काशीस जाऊन पोचले. तेथें प्रसिद्ध रामानंदस्वामी होते त्यांनीं पंतांस अनुग्रह दिला. “मी एकटा असून मला दारापुत्रादि पाश नाही; मी मोठ्या अनुतापानें आपणास शरण आलों आहे.” असें पंतांनीं स्वामींस खोटेंच सांगितलें. परंतु त्यांस तें खरें वाटून त्यांनीं त्यांस मंत्र-दीक्षा देऊन संन्यास दिला व ‘चैतन्याश्रम’ असें त्यांचें नांव ठेविलें. पंतांच्या या संन्यासदीक्षेची बातमी दक्षिणेंत कर्णोपकर्णी रुक्मिणीबाईस समजली तेव्हां अर्थातच त्यांना फार वाईट वाटलें. तथापि ‘आलिया भोगासी असावें सादर’ असा विचार करून, आपलें शेष आयुष्य कडकडीत वैराग्यांत घालविण्याचें त्यांनीं ठरविलें, व त्याप्रमाणें बारा वर्षे त्यांनीं खडतर अनुष्ठान केलें. पुढें कर्मधर्मसंयोगानें, रामानंदस्वामी रामेश्वराकडे जाण्यासाठीं दक्षिणेंत आले असतां, वाटेंत त्यांचा मुक्काम आळंदीस पडला. तेथील मारुतीच्या देवळांत स्वामी उतरले होते. रुक्मिणीबाई नित्याप्रमाणें सायंकाळीं मारुतीदर्शनास आल्या असतां, तेथें स्वामीस पाहून बाईंनीं त्यांना वंदन केलें. तेव्हां स्वामींनीं सहज “पुत्रवती भव” असा आशीर्वाद दिला ! तो ऐकतांच बाईस हंसूं आलें. स्वामींनीं, हंसण्याचें कारण विचारलें तेव्हां पतीनें संन्यास घेतल्याचा वृत्तांत बाईंनीं त्यांना सांगितला. पुढें बाईंची व त्यांच्या पतीची सविस्तर हकीकत त्यांच्या तोंडून ऐकल्यावर काशींत ज्या गृहस्थास आपण संन्यास दिला तो चैतन्याश्रमच या बाईंचा पति असावा ही गोष्ट स्वामींच्या लक्ष्यांत येऊन ते दचकले; व एका निष्पाप आणि सुशील तरुणीच्या संसारसुखांत व्यत्यय आणण्यास आपण कारणीभूत झालीं, याबद्दल त्यांना मोठा खेद वाटला. पुढें रामेश्वरास जाण्याचा वेत रहित करून स्वामी एकदम काशीस गेले. चैतन्याश्रमाचे श्वशुर सिधोपंत हेही आपल्या कन्येसह स्वामींबरोबर काशीस गेले. स्वामींनीं चैतन्याश्रमास गांठून, स्वतःस खोटें वृत्त सांगून फसविल्यादल त्यांची चांगली कानउघाडणी केली, तेव्हां चैतन्याश्रमांनीं आपली चुकी कबूल

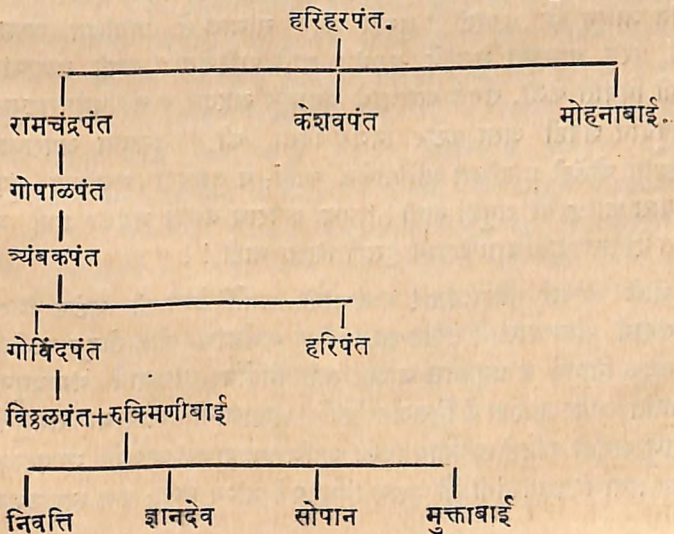
ज्ञानदेव.

७

करून स्वामींचे पाय धरले. इतक्यांत सिधोपंतही रुक्मिणीबाईसह तेथे आले. संतशिरोमणि नामदेव “ज्ञानेश्वरांची आदि” या प्रकरणांत म्हणतात:—
 उठवुनी श्रीपादें दिधलें आश्वासन । म्हणती करीं ग्रहण इचें आतां ॥ १ ॥
 अविधि कर्माचें न धरावें भय । यासी आहे साह्य जगदीश ॥ २ ॥
 स्वदेशीं जाउनी करावा आश्रम । सुखरूप स्वधर्म चालवावा ॥ ३ ॥
 श्रीपादें मस्तकीं हात ठेविथला । निरोप दिधला चैतन्यासी ॥ ४ ॥

गुर्वाज्ञेप्रमाणें विठ्ठलपंतांनीं रुक्मिणीबाईचा पुनः अंगीकार केला व गृह-
 स्थाश्रमी होऊन, सिधोपंतांवरुन ते आळंदीस येऊन राहिले. संन्याशानें
 पुनः गृहस्थाश्रम स्वीकारला हें पाहून कर्मठ ब्राम्हणाचें भित्त भडकलें.
 त्यांनीं विठ्ठलपंतांचा नाना प्रकारांनीं छळ केला, व पंतांनींही तो अगदीं
 निमूटपणें सोसला. पुढें विठ्ठलरुक्मिणीच्या अत्युत्कट पुण्यबलानें त्यांच्या
 पोटीं निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं दैवी मुलें दोन दोन
 वर्षांच्या अंतरानें जन्म पावलीं.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या घराण्याचा वंशवृक्ष.

निवृत्तिनाथ—जन्मकाल शके ११९५ श्रीमुख संवत्सर, माघ वद्य
१ प्रातःकाल.

ज्ञानदेव—शके ११९७ युवा संवत्सर, श्रावण कृष्ण ८ मध्यरात्र.

सोपान—शके ११९९ ईश्वर संवत्सर, कार्तिक शुद्ध १५ प्रहररात्र.

मुक्ताबाई—शके १२०१ प्रभातिनाम संवत्सर, आश्विन शुद्ध १ मध्यान्ह.
कित्येक स्थलीं हे जन्मशक पुढें दिल्याप्रमाणें आढळतात.:-

निवृत्ति—शके ११९० **ज्ञानदेव**—शके ११९३, **सोपान**—शके
११९६ व **मुक्ताबाई** ११९९.

या दोन कालांची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न करण्यांत कांहीं अर्थ
नाहीं हें सांगावयास नकोच. या दोहोंतील कोणता तरी एक काल कदाचित्
खरा असेल किंवा बहुतकरून दोन्ही खोटे असतील.

या चारी मुलांचे जन्म आपेगांव येथेच झाले असावे असें वाटते.

मुलांचें मुंजीचें वय होत चाललें तसतशी विठ्ठलपंतांची काळजी वाढत
चालली. संन्याशाच्या मुलांची मुंज करण्यास ब्राह्मण परवानगी देणार नाहींत
हें पंत जाणून होते. शेवटीं “तुम्हीं काय सांगाल तें प्रायश्चित आमही
घेतों, परंतु आमच्या मुलांचे व्रतबंध झाले पाहिजेत ” अशी ब्राह्मणांस
त्यांनीं विनंति केली. सगळे शास्त्रार्थ धुंडाळून अहृदय व सत्यधर्मपराङ्मुख
ब्रह्मवृदानें शेवटीं असा कठोर निर्णय दिला, कीं, “तुमच्या अपराधास
शास्त्रांत कोठेंही प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं; व तुमच्या मुलांच्या मुंजी
होण्यास शास्त्राची अनुज्ञा नाहीं! तुमचा अपराध येवढा भयंकर आहे, कीं
त्यास देहान्त प्रायश्चित्ताशिवाय दुसरी शिक्षा नाहीं!!”

भोळे विचारे विठ्ठलपंत! ब्राह्मणांनीं फर्माविलेली ही कठोर शिक्षा
आनंदानें भोगण्यास ते तयार झाले. प्रिय अर्भकांचा मोह सोडून पत्नीसह
ते तडक निघाले व प्रयागास जाऊन त्या निर्दोष दांपत्यानें गंगायमुना-
संगमांत आपल्या देहांचें विसर्जन केलें! ब्राह्मणांनीं आपल्या समजुती-
प्रमाणें अगदीं कांटेतोल न्याय दिला आणि ब्रह्मवाक्य म्हणजे भगवद्वाक्य
मानणाऱ्या विठ्ठलपंतांनीं तो न्याय निमूटपणें मान्य केला; पण त्या उभय-

तांच्या या कृत्याचा त्या चार लहान व निरपराधी अर्भकांवर किती वाईट परिणाम झाला असेल वरें ? नीतिशास्त्राच्या कोणत्याही नियमान्वयें जें कृत्य बिलकूल दोषास्पद ठरणार नाही असलें कृत्य—आणि तेही केवळ गुर्वाज्ञेनें—केल्याबद्दल एका सुशील आणि सदाचारसंपन्न दांपत्यास, आपल्या चार कोमल पाडसांस मागें टाकून भलत्याच वेळीं जलसमाधि घेण्याचा प्रसंग यावा आणि धर्मसंरक्षणाच्या सबबीवर या असल्या गोष्टीचें कांहीं सुशिक्षितांनीं समर्थन करावें, याचें कोणत्याही सहृदय मनुष्यास सखेदाश्चर्य वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. आमचा सर्वसंग्राहक हिंदुधर्म खरोखरच का इतका निर्दय आहे ? अजामिळ, गणिका, गजेंद्रासारखे पशु इत्यादिकांचाहि उद्धार करण्यास समर्थ असलेल्या आमच्या सनातन धर्मास संन्याशाचा संसार आणि संन्याशाचीं मुलें पाहून इतका संताप यावा आणि त्याच्या भरांत विद्वलपंतांस आणि त्यांच्या पत्नीस त्यानें मृत्यूची भयंकर शिक्षा ठोठावावी हें सकृदर्शनींच किती विसंगत आणि विपरीत दिसतें ? अस्तु.

अगदीं अल्प वयांत, प्रिय आईबापांचा अशा अकल्पित आणि आकस्मिक रीतीनें कायमचा वियोग झाल्यावर निवृत्तिज्ञानदेवादि चारी भावंडें आपेगांवास—आपल्या पूर्वजांच्या गांवीं—राहण्यास गेलीं. परंतु तेथें गेल्यावर त्यांच्या भाऊवंदांनीं त्यांना घरांत येऊं दिले नाही व त्यांच्या मिळकतीचा वांटाही त्यांना मिळू दिला नाही. शेवटीं, निवृत्ति व ज्ञानदेव यांनीं कोरात्रभिक्षेस बाहेर पडावें व सोपानदेवानें छोट्या मुक्ताबाईस सांभाळावें असा क्रम त्यांनीं सुरू केला! त्या वेळीं निवृत्तिनाथाचें वय फार तर दहा बारा वर्षांचें, ज्ञानेश्वराचें आठ दहा वर्षांचें, सोपानदेवाचें सात आठ वर्षांचें व मुक्ताबाईचें चारपांच वर्षांचें असेल. एवढ्या लहान वयाच्या या कोमल बालकांवर दुदैवानें जो हा खडतर प्रसंग आणला तो त्यांनीं कसा सोसला असेल; सोपान आणि मुक्ताबाई यांनीं आईबापांची आठवण करकहन एकमेकांचीं अंगें अश्रूंनीं कशीं भिजवून टाकलीं असतील; त्यांची ती कष्टाजनक स्थिति पाहून स्वतः साश्रुलोचन झालेल्या निवृत्ति—ज्ञानदेवांनीं त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न कसा केला असेल; त्या बालकांची ही पाषा-

णासही द्रव आणणारी दुःस्थिति पाहून त्यांच्या एकाही आप्ताच्या किंवा इतर कोणा गृहस्थाच्या किंवा गृहिणीच्या हृदयास पाझर कसा फुटला नाही, इत्यादि गोष्टींच्या नुसत्या कल्पनेनेच अंग रोमांचित होतें, डोळे भरून येतात आणि जगाचें सौम्य स्वरूप दृष्टिआड होऊन त्याचें भीषण स्वरूप तेवढें डोळ्यांपुढें ढळढळीतपणें उभें राहून उदासीनतेनें सगळें हृदय पूर्णपणें व्यापून जातें. अस्तु.

पुढें कांहीं दिवसांनीं तीं चारी भावंडें ओपगांवाहून, आपल्या आजोळीं, आळंदीस गेलीं. स्वतःच्या व बंधूंच्या व्रतबंधाविषयीं निवृत्तिनाथ उदासीन होते, परंतु ज्ञानदेवांच्या आग्रहावरून पैठण येथील ब्राह्मणांकडून शुद्धिपत्र मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं आपल्या भावंडांसह ते पैठणास गेले. तेथें ज्ञानदेवांनीं रेड्याच्या मुखानें वेद बोलवून आपल्या अलौकिकतेची प्रचीति ब्रह्मवृंदास आणून देतांच सर्व ब्राह्मणांनीं त्या चारी भावंडांचा जयजयकार केला व त्यांस शुद्धिपत्र* दिलें.

पुढें ही बालसंतचमु नेवासें येथें गेली. या नेवासें गांवाचा उल्लेख ज्ञानेश्वरीत आला आहे. या गांवांत एका पतिव्रता स्त्रीच्या मृतपतीस ज्ञानदेवांनीं आपल्या अमृतकरस्पर्शानें सजीव केलें. या गृहस्थाचें नांव सच्चिदानंदबाबा. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचे हे लेखक होत. “ज्ञानेश्वरविजय” या नांवाचा एक ओवीबद्ध ग्रंथ सच्चिदानंदबाबांनीं लिहिला असल्याचा उल्लेख व त्या ग्रंथांतील कांहीं उतारे भिंगारकरबुवांच्या “ज्ञानेश्वरकालनिर्णय” या निबंधांत आढळतात. यावरून सदर ग्रंथ बुवांच्या † अवलोकनांत आला होता असें

* या शुद्धिपत्राची नक्कल कै. श्रीपतिबुवा भिंगारकर यांस मिळाली होती व त्यांनीं “ज्ञानेश्वरकालनिर्णय” या आपल्या निबंधात ती छापली आहे. परंतु तिच्या अस्सलपणाविषयीं कांहीं लोकांस शंका वाटते, हेंही येथें सांगितलें पाहिजे.

† बुवा ह्यात असतांना तत्संबंधानें मी त्यांस विचारलें होतें, तेव्हां त्यांनीं सदर ग्रंथ स्वतः पाहिल्याचें खात्रीपूर्वक सांगितलें व ज्या अर्थी त्यांनीं त्या ग्रंथांतल्या बऱ्याच ओव्या आपल्या निबंधांत उतरून घेतल्या आहेत त्या अर्थी, या बाबतींत संशय घेण्यास मुळींच जागा नाही. बुवा आणखी कांहीं दिवस वांचते तर कदाचित् त्यांनीं ग्रंथाचा शोध लाविला असता.

दिसतें. ईश्वरकृपेने हा ग्रंथ जर उपलब्ध होईल तर ज्ञानदेवाचें खरें चरित्र समजण्यास त्याचा फारच उपयोग होईल. ज्ञानेश्वरविजय या ग्रंथाच्या कोणत्या अध्यायांत कोणती कथा आहे हेंही कै. भिंगारकरांनी खुलासेवार रीतीने सांगितलें आहे. खुद्द ज्ञानेश्वरमहाराज विद्यमान असतांना, त्यांच्याच निकटवर्ती एका गृहस्थानें लिहिलेला हा महत्वाचा ग्रंथ जर आज उपलब्ध असता तर ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चरित्रांतील कांहीं गोष्टींविषयीं आज सुमारे वीस वर्षे जो मोठा वाद माजून राहिला आहे त्याचा यापूर्वीच कायमचा निकाल लागला असता. सदर ग्रंथांत जी ज्ञानेश्वरचरित्रविषयक माहिती आली आहे ती येणेंप्रमाणें:- प्रथमाध्यायीं गणेशसरस्वतीवंदन व ज्ञानेदेवांच्या पूर्वजांचा वृत्तांत; दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांत विद्मलपंतांचें सविस्तर चरित्र; चौथ्या अध्यायांत निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई यांचे जन्मकाल; पांचव्या अध्यायांत त्यांची बालक्रीडा व आळंदीच्या ब्राह्मणांकडून झालेला छळ; सहाव्या व सातव्या अध्यायांत त्र्यंबकेश्वरीं जाऊन ब्रह्मगिरीस प्रदक्षणा केल्याचा वृत्तांत व गहिनीनाथांचा निवृत्तिनाथांस अनुग्रह; आठव्यांत निवृत्तिनाथांचा ज्ञानदेवांस उपदेश; ९ व्या व १० व्या अध्यायांत पैठणास जाऊन महिषमुखानें वेद बोलविणें व ब्राह्मणगर्वपरिहार; ११ व्यांत मार्गक्रमण व म्हाळसापुरांत आगमन; १२ व्यांत मृत झालेल्या सच्चिदानंदबाबांस जीवंत केल्याचा वृत्तांत; तेराव्यांत भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका या नांवाची टीका करून तिचें सच्चिदानंदबाबांचे हातून लेखन करविलें; १४ व्यांत आळें या नांवाचे गांवीं येऊन रेड्यास समाधि दिली; १५ व्यांत पुनरपि आळंदीस आल्यावर विसोबा खेचरास उपदेश; १६ व्यांत आळंदीकर ब्राह्मणांस शुद्धिपत्र दाखवून विजय संपादन केला व उपसंहार. ग्रंथसमाप्तीचा काल:—

शके बाराशें सप्तदर्शी । मन्मथ नाम वत्सरासी ।

पंचमी शुक्ल मार्गशीर्षी । ग्रंथ समाप्त केला पै ॥

ग्रंथ शके १२१७ सालीं पूर्ण झाला व त्यानंतर एक वर्षानें म्हणजे शके १२१८ सालीं ज्ञानदेव समाधिस्थ झाले. यामुळें समाधीचें वर्णन ग्रंथांत न येणें साहजिक आहे. परंतु नामदेवांसह ज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या तीर्थयात्रेचा,

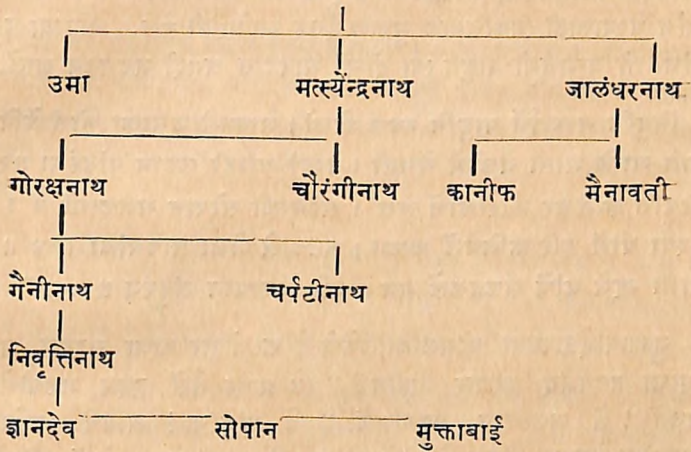
चांगदेव नामदेवादिकांचा व भित चालविल्याचा उल्लेख वरील अनुक्रमणिकेत आढळत नाही, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. कदाचित् ह्या गोष्टी ग्रंथसमाप्तीनंतर घडल्या असतील. सच्चिदानंदबाबाकृत हा ज्ञानेश्वरविजय म्हणजे मराठी भाषेतला पहिला चरित्रग्रंथ होय. असो. सच्चिदानंदबाबांनी केलेले हे विषयांतर सोडून आतां मुख्य विषयाकडे वळू.

नेवासें येथें विसोबा खेचर नामक एक गृहस्थ राहत असे. तो “ हीं संन्याशाचीं मुलें ” असें म्हणून या चारी भावंडांचा नेहमीं उपहास करीत असे. शेवटीं ज्ञानदेवांनीं केलेला एक लोकोत्तर चमत्कार पाहून त्यांच्या अलौकिकत्वाविषयीं त्याची खात्री होऊन तो त्यांस शरण गेला व त्यांचा उपदेश ग्रहण करून तत्कालीन संतमंडळांत आपलें नांव त्यानें दाखल केलें. ज्ञानेश्वरी हा मराठी भाषेतला ज्येष्ठ व श्रेष्ठ ग्रंथ ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं नेवासें येथेंच लिहिला. त्यांचा दुसरा ग्रंथ अमृतानुभव किंवा अनुभवामृत हा त्यांनीं अगदीं स्वतंत्र रीतीनें लिहिला असून, स्वतःचा वेदांतानुभव त्यांत त्यांनीं ग्रथित केला आहे. पुढें ज्ञानदेव व नामदेव हे, तत्कालीन इतर संतमंडळींसह तीर्थयात्रेस निघाले. या तीर्थयात्रेचें सविस्तर वर्णन, नामदेवकृत तीर्थावळीच्या अभंगांत आलें आहे. ज्ञानदेव व नामदेव यांचा जिन्हाळ्याचा प्रेमसंबंध होता. ज्ञान आणि भक्ति याचें तें संमेलनच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ज्ञानदेवांच्या चरित्रांत त्यांनीं केलेल्या अलौकिक चमत्कारांच्या अनेक आख्यायिका दिल्या आहेत, परंतु त्यांचा येथें समावेश करणें अप्रासंगिक होईल. प्रसिद्ध चांगदेवाची कथा अशाच चमत्कारांनी भरलेली आहे ती जिज्ञासु वाचकांनीं रा. पांगारकरकृत ज्ञानेश्वरचरित्रांत पहावी. ज्ञानेश्वर हे विष्णुस्वामी सांप्रदायी होत, असें कै. भिंगारकरबुवांचें मत होतें. ह्या सांप्रदायाची परंपरा येणेंप्रमाणें:-

+ प्रसिद्ध मराठी कवि निरंजनमाधव यांचाही ज्ञानेश्वरविजय नामक एक श्लोकबद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. सदर कवीनें हा ग्रंथ सच्चिदानंदबाबाकृत ओवीबद्ध ज्ञानेश्वरविजयाच्याच आधारानें लिहिला असेल तरी कोण जाणे.

आदिनाथ

ज्ञानदेव महाराजांचें अवतारकार्य संपतांच जीवंत समाधी घेण्याचा आपला विचार त्यांनी व्यक्त केला. हा ज्ञाननिधि आपणास आतां सोडून जाणार या विचारानें नामदेवादि संतांस मोठा खेद वाटला. शेवटीं शके १२१८ कार्तिक वद्य १३ रोजीं महाराजांनीं आळंदी येथें जिवंत समाधि घेतली. त्या वेळीं त्यांचें वय २१ वर्षांचें होतें ! या समाधिप्रसंगाचें अत्यंत हृदयद्रावक वर्णन नामदेवांनीं “समाधीचे अभंग ” या प्रकरणांत केलें आहे. ज्ञानदेवांनीं समाधि घेतल्यावर, निवृत्तिनाथांसारख्या स्वस्वरूपलीन महानुभावासदेखील दुःखाचा आवेग आवरतां आला नाही; मग सोपान आणि मुक्ताबाई यांच्या मनःस्थितीचें काय वर्णन करावें ? “आम्हां माता-पिता नित्य ज्ञानेश्वर । नाही आतां थार विश्रांतीसी” असें म्हणून तीं स्फुंद-स्फुंदून रडूं लागलीं. मग श्रीविठ्ठलानें सर्वांचें सांत्वन केलें. यानंतर एक वर्षाच्या आंतच राहिलेल्या तीन्ही भावंडांनीं आपापली इहलोकयात्रा पुरी केली. मार्गशीर्ष वद्य १३ शके १२१८ रोजीं सोपानदेव सासवड येथें समाधिस्थ झाले. तेव्हां “मार्ग हा मोकळा झाला आम्हां ” असा मुक्ताबाईनें विचार केला. दिवसेंदिवस तिची उदासीनता वाढत चालली. पुढे

त्याच सालीं माघ वद्य ११ रोजीं चांगदेवांनीं समाधि घेतली. नंतर नामदेवांच्या विनंतीवरून, आपली जन्मभूमि जें आपेगांव, त्याचें शेवटचें दर्शन घेण्यासाठीं निवृत्तिनाथ मुक्ताबाईसह आपेगांवीं गेले. आपल्या पूर्वजांची ती जन्मभूमी पाहून त्या दोन्हीं भावंडांस अगदीं भडभडून आले.

“ निवृत्ति मुक्ताईनें पाहुनि स्थळ डोळां । आलासे उमाळा ओसंडोनि ॥
तात आणि माता गेलीसे येथुनी । तेव्हां आम्ही लहान पांडुरंगा ॥२॥
निवृत्ति ज्ञानेश्वर कोरात्राचें अन्न । सांभाळी सोपान मजलागीं ॥ ३ ॥
तुझ्या योगें हरि कमियेलें काळा । फुटलासे मेळा तापसांचा ॥ ४ ॥
नामा म्हणे यांचें कळवळलें मन । करी समाधान पांडुरंग ॥ ५ ॥ ”

मुक्ताबाईसारख्या कोमल बालिकेचे हे करुणोद्धार कोणा सहृदय मनुष्याचा हृदयभेद करणार नाहीत ? “ रडे ग्रावा तैसें हृदय अशनीचेंहि उलतें ” तें असल्याच प्रसंगांमुळें. “ हे पांडुरंगा ! आमचे आईबाप आह्मांला येथूनच सोडून गेले. तेव्हां आम्हीं अगदीं लहान होतो. निवृत्ति आणि ज्ञानदेव हे कोरात्र भिक्षा मागण्यास जात आणि घरीं सोपान माझा सांभाळ करीत असे. देवा ! तुझ्या कृपेनें इतके दिवस सुखांत गेले, पण आतां आमचा तो तापसांचा मेळा फुटला ! ” कोण हृदयद्रावक उद्धार हे !

आपेगांवाहून ही मंडळी वेरुळावरून तापीतीरीं माणगांव येथें गेली. तेथें शके १२१९ वैशाख वद्य १२ रोजीं, भयंकर मेघगर्जना होऊन विजेचा प्रचंड कडकडाट झाला व त्याच वेळीं मुक्ताबाई सहजस्वरुपीं मिळून गेली ! देवकीच्या उदरीं जन्मलेल्या आदिमायेचे पाय धरून कंस तिला शिळेवर आपटणार तोंच ती त्याच्या हातांतून निसटून जशी आकाशांत अंतर्धान पावली तद्वत्च आदिमायावताररुपिणी मुक्ताबाई वसल्या जागींच एका-एकीं अदृश्य झाली. “ होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई । संत ठायीं ठायीं स्फुंदताती ” असें वर्णन नामदेवमहाराजांनीं केलें आहे. मुक्ताबाई गुप्त झाली त्या ठिकाणापासून दोन मैलांवर तिचें देऊळ बांधलें आहे. आपली तिन्ही धाकटीं भावंडें थोडक्या दिवसांच्या अंतरानें आपल्या डोळ्यांदेखत समाधिस्थ झालेलीं पाहून निवृत्तिनाथ अत्यंत उदासीन झाले.

ज्येष्ठाच्याही आधीं कनिष्ठाचें जाणें । केलें नारायणें उफराटें ॥

उफराटें फार कळलें माझें मनीं । वळचणीचें पाणी आढ्या आलें ॥

अशा प्रकारचे त्यांचे उद्गार ऐकून, ह्यांचाही समागम आपणास आतां फार दिवस लाभत नाही, असें नामदेवांस वाटलें. पुढें थोड्याच दिवसांनीं, शके १८१९ सालीं, ज्येष्ठ वद्य १२ रोजीं त्र्यंबकेश्वर येथें निवृत्तिनाथानीं समाधि घेतली. चारी भावंडांचें हें निर्याण पाहून नामदेवांस परमावधीचें दुःख झालें.

लोपलासे भानु पडला अंधार । गेला योगेश्वर निवृत्तिराज ॥ १ ॥

गेल्या त्या विभूति अनादि अवतार । आतां देवा फार आठवतें ॥ २ ॥

नामा म्हणे हरी धरवेना धीर । येतो गहिवर ओसंडोनी ॥ ३ ॥

निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं चारी भावंडे, एकाच वर्षांत थोड्या दिवसांच्या अंतरानें वैकुण्ठवासी झालीं, ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट आहे, किंवाहुना या चारी भावंडांचें सगळेंच चरित्र अगदीं अलौकिक आणि विस्मयकारक आहे असें म्हटल्यास चालेल. ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी लिहिला ही कथा जर खरी असेल तर एवढ्या लहान वयांत, इतका सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ लिहिण्याचें सामर्थ्य देणारी विद्या त्यांनीं कशी संपादन केली असेल, हें समजणें कठीण आहे. अथवा त्यांनींच स्वतः ज्ञानेश्वरींत म्हटल्याप्रमाणें,

अथवा ज्ञानाग्नि हौत्री । जे परब्रह्म श्रोत्री ।

महासुखक्षेत्रीं । आदिवंत ॥

जे सिद्धांताचिया सिंहासनीं । राज्य करिती त्रिभुवनीं ।

जे कृजती कोकिल वर्नीं । संतोषाच्या ॥

जे विवेकद्रुमाचे मुळीं । बैसले आहाति नित्य फळीं ।

तया योगियांचिया कुळीं । जन्म पावे ॥

मोटकी देहाकृति उमटे । आणि निजज्ञानाची पाहांट फुटे ।

सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाश जैसा ॥

तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां ।
 बाळपर्णीच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥
 तया सिद्ध प्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुभे ।
 मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें । निघती मुखें ॥

अशा प्रकारच्या उच्च कोटीतले ते होते असें म्हणणेंच अधिक शोभेल. येरवीं, वयाच्या सोळाव्या-अठराव्या वर्षीं देखील-ज्ञानेश्वरीसारखा गंभीर ग्रंथ लिहिण्यास कोणताही सामान्य मनुष्य केवळ असमर्थ होय.

ज्ञानदेवांच्या पूर्वी वारकरी संप्रदायाची परंपरा महाराष्ट्रांत चालू होती कीं काय हें समजण्यास मार्ग नाही. परंतु तशी परंपरा पूर्वी चालू नसावी असें वाटतें. ज्ञानदेव नामदेवांचा काल हाच वारकरी संप्रदायाचा उदय-काल होय. ज्ञानदेव, नामदेव, चोखामेळा, विसोबा खेचर, जनाबाई, परिसा भागवत, चांगदेव, गोराकुंभार हे सर्व संत थोड्याबहुत वर्षांनीं समकालीन होते. प्रसिद्ध संत सेना न्हावी यांनीं एके ठिकाणी म्हटलें आहे:-

श्रीज्ञानराजें केला उपकार । मार्ग हा निर्धार दाखविला ॥ १ ॥

विठेवरी उभा वैकुंठनायक । आणि पुंडलीक चंद्रभागा ॥ २ ॥

अविनाश पंढरी भूमीवरी पेंठ । प्रत्यक्ष वैकुंठ दाखविलें ॥ ३ ॥

सेना म्हणे चला जाऊं तया ठाया । पांडुरंग सखया भेटावया ॥ ४ ॥

या अभंगावरून, वारकरी संप्रदायाचे आद्यप्रवर्तक श्रीज्ञानदेवच होत ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद सिद्ध होते. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई या चारी भावंडांच्या पालख्या अद्याप प्रतिवर्षीं नियमानें पंढरीस जात असतात.

ज्ञानेश्वरांनंतर दोन तीनशें वर्षांत त्यांचा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ लुप्तप्राय झाल्यासारखा झाला होता. त्याचा जीर्णोद्धार एकनाथ महाराजांनीं शके १५१२ त म्हणजे, मूळ ग्रंथनिर्माणानंतर वरोवर तीनशें वर्षांनीं गोदातीरीं पैठण येथें केला. त्या संबंधाच्या नाथमहाराजांच्या खालील ओव्या प्रसिद्धच आहेत:-

श्रीशके पंधराशें वारोत्तरीं । तारण नाम संवत्सरीं ।
एका जनार्दन अत्यादरीं । गीता ज्ञानेश्वरी प्रती शुद्ध केली ॥
ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध ।
तो शोधोनियां एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळका । जयाची गीतेची वाचितां टीका ।
ज्ञान होय लोकां । अति भाविकां ग्रंथार्थियां ॥
बहुकाळ पर्वणी गोमटी । भाद्रमास कपिलाषष्ठी ।
प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखन कामाटी संपूर्ण झाली ॥
ज्ञानेश्वरी पाठीं । जो ओवी करील मराठी ।
तेणें रत्नखचिताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ॥

पुष्कळ लोकांचा असा समज झालेला दिसतो, कीं, ज्ञानेश्वरी शुद्ध करण्याच्या मिषानें किंवा प्रसंगानें एकनाथांनीं तींत बरीच फिरवाफिरव केली असली पाहिजे व हल्लीं प्रसिद्ध असलेली ज्ञानेश्वरी मूळ ज्ञानेश्वरीहून अर्थात्तच भिन्न आहे. परंतु अशी समजूत करून घेण्यास बरील ओव्यांत कांहीं आधार नाही. कारण नाथमहाराज स्पष्ट सांगतात कीं, “ ज्ञानेश्वरी ग्रंथ मूळचाच फार शुद्ध होता. परंतु कालांतरानें झालेल्या पाठभेदांमुळे त्याचें मूळस्वरूप बरेंच विकृत झालें. तेव्हां त्याचें पुनः संशोधन करून ही शुद्ध ज्ञानेश्वरी मी तयार केली आहे.” म्हणजे याचा अर्थ असा कीं, ज्ञानेश्वरी ग्रंथ निर्माण झाल्यानंतरच्या ३०० वर्षांत, त्याच्या नकला होतां होतां भाषेत होत चाललेल्या स्थित्यंतरामुळे व लेखकांच्या अज्ञानामुळे त्या ग्रंथाचें मूळ स्वरूप पुष्कळच बदलून गेलें. ग्रंथकाराची मूळ प्रत त्या वेळीं उपलब्ध असती तर हा घोटाळा सहज काढून टाकतां आला असता. परंतु तसल्या प्रतीच्या अभावीं त्या वेळीं प्रचारांत असलेल्या अनेक प्रती नाथमहाराजांस मिळवाव्या लागल्या व त्या सर्व प्रतींतील पाठांची तुलना करून, विचार-दृष्ट्या व भाषादृष्ट्या जे पाठ मूळ ज्ञानेश्वरांचे असें त्यांस खात्रीपूर्वक वाटलें ते पाठ कायम करून त्यांनीं एक नवीन प्रत तयार केली. “ अत्यादरीं ” या शब्दानें, ज्ञानेश्वरीविषयींचा आपला आदरभाव नाथांनीं व्यक्त

कला असून, “ ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो ओवी करील मराठी । तेणें रत्नखचि-
ताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ” असा स्पष्ट निर्बंध त्यांनीं घालून
ठेविला आहे. अशा स्थितींत, हा निर्बंध स्वतःच धाव्यावर बसवून,
आपल्या पदरच्या कांहीं ओव्या ज्ञानेश्वरींत त्यांनीं घुसडल्या असतील, हें
संभवनीय दिसत नाही. तेव्हां, इतक्या जुन्या काळीं, इतके परिश्रम करून,
अगदीं सुधारलेल्या अर्वाचीन संशोधनपद्धतीनें ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत
त्यांनीं तयार करून ठेविली याबद्दल त्यांजविषयीं कृतज्ञता व्यक्त करण्याचें
सोडून, उलट, मूळ ग्रंथांत जावईशोध केल्याचा आरोप नाथांवर कांहीं
लोकांनीं लादावा हें सद्भिरुचीचें लक्षण खास नव्हे. नाथांनी स्वतःच्या
पदरच्या ओव्या तर ज्ञानेश्वरींत घुसडलेल्या नाहीतच, पण उलट, ज्ञानेश्व-
रींतील कांहीं ओव्या थोड्याशा फेरफारानें स्वतःच्या कवितेंत उतरून
घेतल्या आहेत. नमुन्यासाठीं एकच उदाहरण येथें देतोः—

देवकिया उदरीं वाहिला । यशोदे सायासें पाळिला ।

शेखीं उपेगा गेला । पांडवांसी ॥ १३७ ॥

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६ वा.

दवकीनें वाहिला । यशोदेनें पाळिला ।

पांडवांचा बंदिजन होउनियां राहिला ॥

एकनाथ

वरील दोन उताऱ्यांत किती विलक्षण साम्य आहे ? याप्रमाणें एकट्या
एकनाथांनींच नव्हे तर ज्ञानेश्वरांनंतर झालेल्या बहुतेक संतकवींनीं ज्ञानेश्व-
रींतल्या उपमा, कल्पना व वाक्ये यांचा मनमुराद उपयोग केलेला ठिक-
ठिकाणीं आढळतो. ज्ञानदेवांच्या रचनेशीं ज्यांचें बरेंच साम्य दिसतें परंतु
वस्तुतः जे ज्ञानदेवांचे नव्हत असे कांहीं लहानसहान ओवीबद्ध ग्रंथ व
अभंग ज्ञानदेवांच्या नांवावर प्रसिद्ध झाले आहेत याचें कारण, मोठ्याच्या
नांवावर आपली कविता खपविण्याची कांहीं सामान्य लेखकांची महत्वा-
कांक्षा, हेंच होय. नामदेव, मुक्तेश्वर, तुकाराम, वामन इत्यादि बहुतेक

प्रसिद्ध कवींस उपरिनिर्दिष्ट उपद्र्यापी लेखकांकडून हा घुसडाघुसडीचा थोडाबहुत प्रसाद मिळालेला आहे, असें दिसून येतें. असो.

ज्ञानेश्वरमहाराजांचीं जीं दोन तीन चरित्रें निरनिराळ्या लेखकांनीं लिहून प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांचा मुख्य आधार काय तो नामदेवकृत “ज्ञानेश्वराची आदि” व “समाधी प्रकरण” हीं दोन अभंगबद्ध प्रकरणें होत; हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. परंतु गेल्या पंधरावीस वर्षांत “ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आळंदीचा ज्ञानदेव नव्हे” हा एक नवाच वाद उपस्थित झालेला असून, त्याचा थोडासा उल्लेख केल्याशिवाय प्रस्तुत लेख पुरा करणें बरोबर होणार नाही. ह्या वादांतील मुख्य मुद्दे येणेंप्रमाणें:—

१ ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव व अभंगकर्ते ज्ञानदेव एक कीं दोन ?

२ जर दोन असतील तर नामदेव हे त्यांपैकीं कोणत्या ज्ञानदेवाचे समकालीन ?

३ ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव व अभंगकर्ते ज्ञानदेव जर एकच तर ज्ञानेश्वरी-अमृतानुभवाच्या आणि अभंगांच्या भाषेत इतकें अंतर कां ?

४ त्याचप्रमाणें ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव आणि प्रसिद्ध साधु नामदेव हे जर समकालीन होते तर ज्ञानेश्वरीच्या आणि नामदेवकृत अभंगांच्या भाषेत इतकी तफावत का ?

५ ज्ञानदेव हे जर वारकरी पंथाचे आद्यप्रवर्तक तर त्यांच्या कोणत्याही ओवीबद्ध ग्रंथांत पंढरीचा किंवा पांडुरंगाचा उल्लेख कां आढळत नाही ?

६ निवृत्ति किती ? एक कीं दोन ?

७ “वापरखुमादेवीवर” या नांवावर जे अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते कोणाचे ?

वरील प्रश्नांची समर्पक उत्तरे देण्यापूर्वीं एक महत्त्वाची गोष्ट आरंभीच सांगितली पाहिजे ती ही कीं, ज्ञानदेव हे नांव धारण करणारे कमीत कमी तीन चार कवि महाराष्ट्रांत होऊन गेलेले आहेत; व काहीं उपद्र्यापी लेखकांनीं स्वतःचा वेडीवाकडी कविता प्रसिद्ध ज्ञानदेवांच्या नांवावर बिनदिक्कत घुसडून दिलेली आहे. निवृत्तिनाथही कमीत कमी दोन व नामदेव कमीत कमी तान झालेले आहेत.

वरील प्रश्नसप्तकांतील पहिला प्रश्न असा आहे की, “ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव व अभंगकर्ते ज्ञानदेव एकच कीं दोन?” या प्रश्नाचें उत्तर एका शब्दांत किंवाहुना एका वाक्यांत देतां येण्यासारखें सोपें नाहीं. कारण, निरनिराळ्या चार पांच प्रकाशकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ज्ञानदेवकृत अभंगांच्या गाथ्यांत निरनिराळ्या अनेक ज्ञानदेवांच्या अभंगांची खिचडी केलेली आढळून येते. तथापि खालील अभंगासारखे कांहीं अभंग ज्ञानेश्वरीकृत्या ज्ञानदेवांचेच असले पाहिजेत, याविषयीं फारसा मतभेद होईलसें वाटत नाहीं.

१

नभ नभाचेनि सळें । क्षोभु वाहिजे काळिंदीजळें ।

सासिञ्जले जगाचे डोळे । तें रूप पाहावया ॥

भलतैसी हांव । मना न पुरे तेथींची धांव ।

लावण्यसिंधु सींव । सांडूनि जातो गे माये ॥ १ ॥

सुलभ परमात्मा ग माथ । सुरोनी देखणेपण उरी ।

याचि कारणें उभा भिवरेतरीं । अनुपम्य जयाची थोरी गे माये ध्रु-

काळिंदीजळाचा भोंवरा । कीं माजी वेढूनि इंदीवरा ।

माळ बांधोनियां मधुकरा । रोमामाजी ॥ २ ॥

सकल सिद्धींचा मेळा । तेंवि विभूति शोभे भाळा ।

मुगुटीं रत्नकिळा । लिंग अनुपम्य गे माये ॥ ३ ॥

क्षीरसागरिंचें निवांत सुख । असो हें निमासुरें मुख ।

श्रीषेचें मनोहर देख । टक्कारलें दो भार्गी ॥

पहावया उरुंची शोभा । सकळ देवांची प्रभा ।

तेथें तारांगणें कैचीं नभा । लेइला गे माये ॥ ४ ॥

कटावरी ठेवूनि हात । जना दावी संकेत ।

भवजळाग्धीचा अंत । इतुलाची ॥

समचरणींच्या खुणा । उभा पंढरीचा राणा ।

तो भावड जनमना । दुर्लभ गे माये ॥ ५ ॥

कैवल्याचा गाभा । कीं ब्रह्मविद्येचा वालभा ।
 निकटपणाचिया लोभा । कैसा उभा असे ॥
 देवा पार्यांची वीट । तेचि माये नीट ।
 वरि येऊनि भीमातट । वोळग दावी गे माये ॥ ६ ॥
 नेति नेतिचेनि विरारें । उभऊनि श्रीकरारें ।
 शृङ्गाराचेनि पडिभरें । चराचरें वोळगती ॥
 हा मेखळेचा मध्यमणि । उदो केला ग्रहगर्णी ।
 मध्य नायकु तरणी किरणीं । विराजितु गे माये ॥ ७ ॥
 आमुची हृदयींची श्रीमूर्ति । घेऊनि विठ्ठलवेषाची बुंधी ।
 आतां चाळविसी किती । बापा पालटु नेबे ॥
 बाप रखुमादेवीवरा विठ्ठला । त्वां मजशीं अबोला कां धरिला ।
 जीवीं जीव आहे उरला । तो निघों पाहे ॥ ८ ॥

२

पूर्वदिशे भानु उगवला । नळनी कमळिणी विकासु केला ।
 उष्णकरा अस्तु जाला । सीतकरु प्रवर्तला ।
 कमळणी संकोचु केला गे वाईये ॥ १ ॥
 पढियंतें मानसीं बहु वसे । असे दुरी तें जवळीच वसे रया ॥ २ ॥
 दोळक्षीं सोम अंबरीं । त्याचे गुण उमटती सागरीं ।
 आंवसे कळाहिनु येरु दिसे अंधारीं । तैसा समंधु ये शरीरीं रया ॥ २ ॥
 गगनीं वोळली घनुचरें । तेणें क्षितीवरी नाचती मयूरें ।
 सोम सीतळपणें कळा मिरवी । अमृत घेवों जाणती ते चकोररया ॥ ३ ॥
 वोळलीं स्वातीचीं अंबुटें । तें तत्त्व झेलिती शुक्तिकासंपुष्टें ।
 येरें नक्षत्रें वर्षती निकटें । काय जळ त्यांचें वोखटें रया ॥ ४ ॥
 चातकु चंद्रातें चिंतितु । तथाचे मनोरथ पुरवितु ।
 बापरखुमादेवीवरु विठ्ठल तो । मी सदां असें हृदयीं ध्यातु रया ॥ ५ ॥

ह्या अंभंगाच्या मूळ शुद्ध स्वरूपांत लेखकरंपरादोषामुळें पुष्कळच
 बदल झालेला असला पाहिजे हें जरी उघड दिसतें तरी त्यांतील, सासि-

त्रले, भलतैसी, इतुला, बुंधी, अंबुटें इत्यादी शब्द; शृङ्गाराचेनि, विराजतु या प्रकारचीं जुनीं रूपें; अकारांत शब्द उकारांत लिहिण्याची पद्धत आणि विशेषतः उपमाप्राचुर्य वगैरे साम्य पाहतां हे अभंग ज्ञानेश्वरीकर्या ज्ञानदेवांचे नव्हत असें म्हणण्याचें धाडस ज्ञानेश्वरीशीं परिचित असलेला कोणी मनुष्य करील असें वाटत नाहीं. वरील अभंगांतील कांहीं चरण वाचतांना तर, आपण ह्या ज्ञानेश्वरींतील ओव्याच वाचीत आहों कीं काय असा भास होतो. आतां सदर अभंगांच्या शेवटीं “ ज्ञानदेव ” हें ज्ञानेश्वरींतलें किंवा अमृतानुभवांतलें नांव नसून “ बाप रखुमादेवीवर ” हें दुसरेंच नांव असल्यामुळें हा अभंग ज्ञानदेवांचा नव्हे असें जर कोणी म्हणेल तर त्याच्या आक्षेपाचें खंडन करणें अशक्य आहे हें कबूल केलें पाहिजे. परंतु “ बाप रखुमादेवीवर ” या नांवावर प्रसिद्ध असलेले अभंग ज्ञानदेवांचेच होत असा वारकरी सांप्रदायी लोकांचा समज असून, ज्ञानदेवांनीं आपले वडील विठ्ठलपंत व माता रुक्मिणीबाई यांचा उल्लेख “ बाप रखुमादेवीवर ” या शब्दांनीं केला आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे.

जालेनि पाइकें गोसावीपण जिंकें । परि स्वामिया सेवक साचा होय ।
एक एकेविणें स्वामीसेवकपण । मिरविती हे खूण स्वामी जाणें ॥ १ ॥

पाईक काय स्वामी स्वामिया काय पाईक । असतां एके एक दोन्ही नव्हती
स्वामीचे काज पाईकपणें वोज । करितां होय चोज पैं गा ॥

बाप रखुमादेवीवरा विठ्ठलासी वोळगतां । पाइका स्वामी असतां

निवृत्ति ऐसा ॥ ३ ॥

या अभंगांत तर निवृत्तिनाथांचा स्पष्ट उल्लेख आहे; यावरून ज्ञानदेवांनीं ज्ञानदेव व ‘बापरखुमादेवीवर’ या दोन्ही नांवावर अभंग लिहिले आहेत हें उघड दिसतें. एकाच कवीनें निरनिराळ्या दोन नांवावर कविता केल्याचें हे एकच उदाहरण नाहीं. प्रसिद्ध निरंजन माधव कवीनें आपल्या कांहीं काव्यांत “निरंजन माधव” व कांहीं काव्यांत “बनाजी” असा द्विविध स्वनामोल्लेख केला आहे. रामजोशी यांच्या कवितेंतही हाच प्रकार आढळतो. तात्पर्य, ज्ञानेश्वरीकर्या ज्ञानदेवांनीं आपल्या ओवीबद्ध ग्रंथांशिवाय कांहीं अभंगही रचले

भाहेत ही गोष्ट भाषासाम्यावरून सहज सिद्ध होण्यासारखी असल्यामुळे “ज्ञानेश्वरीचा कर्ता अभंग्या ज्ञानदेव नव्हे” या म्हणण्यांत कांहीं तथ्य नाही. आतां ज्ञानदेवांच्या नांवावर हल्लीं प्रसिद्ध असलेले सर्वच अभंग आद्य ज्ञानदेवांचे नसून त्यांच्या मागून होऊन गेलेल्या दुसऱ्या अनेक ज्ञानदेवांच्या अभंगांचाही त्यांत समावेश झालेला आहे, हे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. ज्ञानेश्वरीची भाषा आणि ज्ञानदेवी अभंगांची व तत्कालीन इतर संतांच्या अभंगांची भाषा यांत इतकें अंतर असण्याचें कारण, अभंगांची भाषा गेल्या सहाशें वर्षांत लेखकांच्या आणि पाठकांच्या दोषामुळे पुष्कळच बदलली आहे हे होय. एकंदरीत ज्ञानेश्वरीकार ज्ञानदेवांनीं अभंगरचना मुळींच केली नाही किंवा हल्लीं उपलब्ध असलेल्या गाथ्यांत त्यांचा एकही अभंग नाही या विधानांत बिलकुल तथ्य नाही.

“प्रसिद्ध अभंगकार नामदेव हे कोणत्या ज्ञानदेवाचे समकालीन ?” असा दुसरा प्रश्न आहे. याचें उत्तर असें आहे कीं ज्ञानदेवाप्रमाणेंच नामदेव या नांवाचे संतकवीही महाराष्ट्रांत अनेक होऊन गेलेले आहेत; व हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या नामदेवाच्या गाथ्यांत या सर्व नामदेवांच्या अभंगांचा समावेश झालेला आहे. १ भारतकर्ता विष्णुदास नामा. भारताशिवाय तुलसीमाहात्म्य, एकादशीमाहात्म्य वगैरे कांहीं ओवीबद्ध प्रकरणें यानें रचलीं आहेत. “विष्णुदास नामा” हें नांव ज्या अभंगांच्या शेवटीं येतें ते अभंग कदाचित् ह्याच नामदेवाचे असतील. नामदेवी भारताच्या कांहीं पोथ्यांत ‘नामा पाठकु’ हें नांव आढळतें. यावरून ‘अश्वमेध’ ग्रंथाचा कर्ता जो नामा पाठक तोच कदाचित् भारताचाही कर्ता असेल. २ ज्ञानदेवाचे समकालीन नामदेव. ज्या अभंगांच्या शेवटीं फक्त “नामा” हें नामाभिधान आढळतें ते अभंग बहुधा या नामदेवाचे होत. ३ ‘नामा शिपी’ या नांवाचा आणखी एक तिसरा नामदेव होऊन गेला असून त्यानें अनेक संतांचीं चरित्रे अभंगवृत्तांत वर्णिलीं आहेत. हा तुकारामबुवांच्या पश्चात् होऊन गेला; कारण तुकारामचरित्रावर त्यांचे कांहीं अभंग आहेत. ह्यांशिवाय आणखी कांहीं नामदेव झाले, पण त्यांची विशेष प्रसिद्धि नाही. या तीन नामदेवांपैकी दुसरा नामदेव ज्ञानदेवाचा

समकालीन असून ज्ञानदेवचरित्राचा कांहीं भाग त्यानें अभंगवृत्तांत वर्णिलेला आहे. “घालीन लोटांगण वंदीन चरण । डोळ्यांनीं पाहीन रूप तुझे ” हें प्रसिद्ध कडवें ह्याच नामदेवाचें. याची कविता भक्तिप्रेमानें नुसती थथथवलेली आहे व ती इतर नामदेवांच्या कवितेपासून तात्काळ निवडून काढितां येते.

वरील मुद्द्यांपैकीं तीन व चार या मुद्द्यांचा विचार पूर्वी झालाच आहे. आतां, “ज्ञानदेव हे जर वारकरी पंथाचे आद्य प्रवर्तक तर त्यांच्या कोणत्याही ओवीबद्ध ग्रंथांत पंढरीचा किंवा पांडुरंगाचा उल्लेख कां आढळत नाही ?” या आक्षेपाचा विचार करूं. पैठणचे एकनाथमहाराजही पंढरपुरचे वारकरी होते, निदान पांडुरंगाचे उपासक होते हें सर्वास मान्य आहे. परंतु नाथांच्या भागवतांत, भावार्थरामायणांत, रुक्मिणीस्वयंवरांत, शुकाष्टकांत, हस्तामलकांत, चतुःश्लोकी भागवतांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही ओवीबद्ध ग्रंथांत पंढरीच्या विठोबाचा उल्लेख नाही याचें कारण काय ? अर्थात् कवीची मर्जी, याहून दुसरें काय सांगतां येणार ? तात्पर्य, ज्ञानदेव किंवा ज्ञानेश्वर या नांवाचे संतकवि कितीही झालेले असोत, परंतु आळंदी येथें ज्या ज्ञानदेवाची समाधि आहे त्यानेंच ज्ञानेश्वरी ग्रंथ लिहिला याबद्दल सर्व जुन्या संतांनीं एकवाक्यतापूर्वक साक्ष दिलेली असल्यामुळें, भारद्वाजादि आक्षेपकांचे वरील आक्षेप अगदीं फोल असून, त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या संशयी वातावरणामुळें कोणीही बुजून जाण्याचें बिलकूल कारण नाही.

ज्ञानेश्वरीपूर्वीं मराठी भाषेंत ग्रंथरचना झाली होती कीं नाही या प्रश्नाचा आतां थोडासा विचार करूं. महानुभाव सांप्रदायी लोकांनीं आपल्या पंथाचे कांहीं ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत त्यांतले कांहीं ग्रंथ ज्ञानेश्वरी पूर्वकालीन असावेत असें वाटतें. परंतु हे ग्रंथ विशिष्ट सांप्रदायी असल्यामुळें ज्ञानेश्वरीसारखें सार्वत्रिक महत्त्व त्यांस प्राप्त झालें नाही. “पट्टाधिष्ठित महादाचार्य श्रीभास्कर कवीश्वर महानुभाव ” यांच्या नांवावर, “श्रीमद्भागवत दशमस्कंध” या नांवाचा ८२७ ओव्यांचा एक ग्रंथ रा. भास्कर महानुभाव पुणेकर यांनीं सन १९११ सालीं “महात्म जनांस पाहण्यास धर्मार्थ प्रसिद्ध केला ” आहे. ग्रंथाच्या शेवटीं ग्रंथकर्त्यानें ग्रंथरचनाकाल निर्दिष्ट केलेला

नाहीं, परंतु प्रकाशकांनीं “ जि० बीड, ता० जामखेड, मौजे साकत सौताडे रानांत रामदरा येथें शके ११९६ सालांत केला ” असा शोरा आरंभीच दिला आहे. हा स्थलकालोद्देश आपण कोणत्या पुराव्याच्या आधारेनें केला याची स्पष्टता प्रकाशकांनीं केलेली नाही. परंतु त्यांनीं दिलेला वरील शक जर बरोबर असेल तर हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वी १६ वर्षे झाला होता असें मानणें भाग आहे. ग्रंथाची भाषा ज्ञानेश्वरीच्या भाषेसारखी जुनी तर आहेच, परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं ओव्यांची रचनाही थेट अगदीं ज्ञानेश्वरी थाटाची आहे—इतकी कीं, त्यांतल्या कांहीं ओव्या जर ज्ञानेश्वरींत घुसडल्या तर तें मिश्रण अगदीं बेमालूम झालेलें दिसेल. उपमावैचित्र्यांत ज्ञानेश्वरीशीं हा ग्रंथ अगदीं सहज बरोबरी करील. पुढील ओव्या पहाः—

ना तरी मेघमंडळें । काई चातक लाचाविलें ।
 कीं चंद्रें मूळ पाठविलें । चकोरासी ॥
 भेटती द्रावक गोटे । तर लोहासी झरा फुटे ।
 सोमकांता गळती थेंबुटें । चंद्रकरास्तव ॥
 ना तर देखोनि रविमंडळ । विकासे कमळांचें बांबळ ।
 कोंभेजे केतकीजौळ । मेघीकरोनि ॥
 तैसा सुवर्म जोडे श्रोता । तर रसभावीं फुले कविता ।
 तोवर येती सारस्वता । नवरसांचे ॥
 सामतयाची आणि । रोउन वोविजे मुक्तामणि ।
 तरी चक्रवर्तीचा कंठभूषणीं । योग्य होय ॥
 तैसिया जाणाचिया सभा । शोधिजे शब्दरत्नांचा गाभा ।
 तें मिरवे अळंकार शोभा । कवितावधूसी ॥
 तिये कवितेची गोडी । कोकिळांची तराय मोडी ।
 गीतसाळ करी कुडी । किन्नराची ॥
 आपुला कळरवीं । कविता कलहंसातें पढवी ।
 ते रंग माधुर्य शिकवी । मधुकरातें ॥

आंगींचिया सौरभ्यकळा । उणें आणि परिमळा ।
 गांभीर्य करी अवकळा । गगनगंगेसी ॥
 रतीचिये भृल्लतेसी । ते चातुर्य कासी (?) ।
 पडप दे संध्यावधूसी । अंगरागाचें ॥
 पदप्रमेयाचें गुंफणें । श्यामा भुजबंधातें जिणें ।
 कोंवळीक वाली सिरणें । शिरसपुष्पेंसी ॥
 निच निच तारागण । वरी दिजे संध्यारागाचें रावण ।
 तरी अक्षराचें रसरंगपण । अधिक दिसे ॥
 पदाचा मेळावा । रत्नाकश करी चढावा ।
 प्रमेय करी हेवा । अमृतलहरींसी ॥
 आंत चंद्रकरा । झळाळ दिसे सुधाकरा ।
 तैसे पदाच्या पदराभीतरा । भाव डोळां दीसती ॥
 पीळलिया चंद्रबिंब । सूटती अमृतधारांचे कदंब ।
 तैसे फुटती तुंब । नवा रसांचे ॥
 ऐसिये कवितालते । ब्रह्मविद्येचीं फुलें दिसती फांकते ।
 तरी पसरलेनी हातें । कवण न तोडी ॥
 पवित्रा गंगोदका । सरिसी परतिजे कस्तूरिका ।
 तरि परिमळाचिया कवतिका । कवण न लवी ॥
 कापूरकेळीचा पदरीं । दिसती तुळसीचिया मंजिरी ।
 तरी तोडून कवरभारीं । कवण न बंधे ॥

अशा सुंदर उपमा सगळ्या ग्रंथभर पसरल्या आहेत. ह्या ग्रंथाचें नांव जरी “एकादशस्कंध” असें आहे, तरी सदर स्कंधांतील उद्धवकृष्णसंवाद हा एकच विषय त्यांत वर्णिला आहे. ह्या भास्कर कवीश्वरानें “शिशुपाल-वध” ग्रंथ मराठींत रचिला असल्याचाही उल्लेख, ह्याच ग्रंथांत आरंभीं आढळतो. कवीचा नक्की काल कोणता हें समजण्यास जरी कांहीं विश्वसनीय साधन नाही, तरी भाषासादृश्यावरून ज्ञानदेवाशीं हा कवि समकालीन असावा असें निश्चित वाटतें. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेचें या “एकादश स्कंधा”च्या रचनेशीं किती विलक्षण साम्य आहे, हें पाहिलें, म्हणजे ह्या कवीनें

ज्ञानदेवांच्या रचनेचें किंवा ज्ञानदेवांनीं ह्या कवीच्या रचनेचें उघड उघड अनुकरण केलें असलें पाहिजे असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. कदाचित् हा ग्रंथ मूळचा ज्ञानदेवकृत असून तत्कालीन किंवा तदनंतरच्या कांहीं महानुभावांनीं, त्यांत थोडासा फेरफार करून, स्वपंथीय ग्रंथांत त्याचा समावेश केला असण्याचाही संभव आहे.

मुकुंदराज हे मराठी भाषेचे आदिकवि, असा समज पुष्कळ लोकांचा आहे. ठाणें येथील संशोधक रा. विनायक लक्ष्मण भावे यांनीं आपल्या “महाराष्ट्र सारस्वत” नामक ग्रंथांत, मुकुंदराज हे ज्ञानदेवांच्या पूर्वी होऊन गेले असें म्हटलें आहे. जैत्रपाळाच्या विनंतीवरून मुकुंदराजांनीं आपला ‘विवेकसिंधु’ शके १११० मध्ये लिहिला असें त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु ज्ञानेश्वरीपूर्वी १०२ वर्षे निर्माण झालेल्या विवेकसिंधूची व परमामृताची भाषा इतकी सुलभ कशी, या शंकेचें निराकरण त्यांनीं केलें नाहीं. असो.

आतां, ज्ञानदेवमहाराजांनीं व त्यांच्या भावडांनीं कोणकोणते ग्रंथ लिहिले हें पाहूं. निवृत्तिनाथांचें दोन तीनशें अभंग मात्र प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा ‘निवृत्तिबोध’ नामक एक स्वतंत्र ओवीबद्ध ग्रंथ^१ असल्याचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आढळतो, परंतु तो ग्रंथ उपलब्ध नाही. सोपान आणि मुक्ताबाई यांचे थोडेसे अभंग मात्र प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वरी ऊर्फ भावार्थदीपिका, अमृतानुभव ऊर्फ अनुभवामृत आणि चांगदेव पासष्टी हे तीन ग्रंथ ज्ञानदेवांचे अशी सर्व लोकांची समजूत आहे; परंतु चांगदेवपासष्टी हा ग्रंथ ज्ञानदेवांचा नसून ‘चक्रपाणी’ नामक पुरुषाचा आहे, असें, धुळें येथील प्रसिद्ध संशोधक कै. चांदोरकर यांनीं ‘इतिहास आणि ऐतिहासिक’ या मासिकांत सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. वरील ग्रंथांशिवाय, ज्ञानदेवांनीं योगवासिष्ठावर एक मराठी ग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख नामदेवांच्या अभंगांत

१ निवृत्तिदेव या नांवाचा आणखी एक कवि झालेला असून त्याचेही कांहीं अभंग उपलब्ध आहेत.

२ अगदीं कांटोतोलपणानें बोलावयाचें म्हटल्यास, हा ‘निवृत्तिबोध’ मराठींतला पहिला ग्रंथ होय.

आढळतो. हा ग्रंथ इतके दिवस अप्रसिद्ध होता, परंतु थोड्या वर्षांपूर्वी कै. चांदोरकर यांनी तो मिळवून छापला आहे. या ग्रंथाची भाषासरणी जरी ज्ञानेश्वरीच्या भाषासरणीशी पुष्कळ अंशी मिळती आहे व त्यांत 'ज्ञानदेव' हें कर्त्याचें नांव जरी अनेक ठिकाणीं आले आहे, तरी त्याची एकंदर रचना ज्ञानेश्वरीसारखी प्रगल्भ दिसत नाही. कवीची काव्यरचनाशक्ति परिपक्व दशेस आलेली नव्हती, अशा वेळीं त्यानें हा ग्रंथ लिहिला असावा. याशिवाय गुप्तधन, भक्तराज, स्वात्मानुभव वगैरे कांहीं लहान ग्रंथ व सुमारे सात आठशें अभंग ज्ञानदेवांचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानदेवांचे बहुतेक अभंग अत्यंत गूढार्थबोधक असून, त्यांचा खरा अर्थ अधिकारयुक्त वाणीनें सांगणारे लोक महाराष्ट्रांत हल्लीं क्वचित् सांपडतील. कित्येक अभंग तर असे आहेत कीं त्यांतील कांहीं शब्दांचा मुळीं अर्थच होत नाही.

ज्ञानेश्वरांनीं आळंदी येथें भित चालविली या चमत्काराचा अप्रत्यक्ष उल्लेख ज्यांत आला आहे असा एक अभंग त्यांच्या गाभ्यांत सांपडला तो येथें देतो:—

“ काय करिसी सकळ देवांचे वैभवविलास ।
माझिया स्वामीविण ते अवघे उदास रया ॥ १ ॥

तपन त्या कमळा कमळीं विकासु ।
सुकवी भयंकु काय करिसी सुधांशु ॥ २ ॥

सातांही वारांचे दिवसु एकियाचि सुरिजे ।
तैसें सर्वां सर्वपण माझियेन श्रीराजे ॥ ३ ॥

सर्वज्ञ सुंदर देव होतु कां भलतैसे ।
परि जडातुं चेष्टविते आणिकां पै नसे ॥ ४ ॥

जया नांव नाहीं रूप चिन्ह कांहीं ।
नामरूप चिन्ह स्वयेचि पाहीं ॥ ५ ॥

बापरखुमादेविवरु आहे तैसाचि पुरे ।
काय करिसी आणिकां देवांचीं गोवारें रया ॥ ६ ॥

उपमाप्राचुर्य हें जें ज्ञानेश्वरी कवितेचें वैशिष्ट्य तें वरील अभंगांतही पूर्णपणें अनुभवास येतें. “जडातें चेष्टविते” या शब्दांनीं कोणती गोष्ट कवीनें ध्वनित केली आहे हें वाचकांनीच ठरवावें. या दृष्टीनें आमच्या जुन्या कवींचीं कविता लक्ष्यपूर्वक वाचणारांस, त्या कवींच्या चरित्रांतील किती तरी गोष्टींचे उल्लेख त्यांच्याच शब्दांत ग्रथित झालेले आढळतील.

संतशिरोमणि तुकारामबुवांनीं व इतर संतांनीं ह्या आदिकवींचें अनुकरण अनेक बाबतींत केलें आहे. गोंड्याचे अभंग, पाइकाचे अभंग जसे ज्ञानदेवांचे आहेत तसेच तुकारामबुवांचेही आहेत. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ तर सगळ्या भागवतधर्मीय वाङ्मयाची जननीच आहे. बहुतेक साधुसंतांस ज्ञानेश्वरीच्या वाचनानेंच काव्यस्फूर्ति झालेली दिसते. काव्य या नात्यानें देखील ज्ञानेश्वरीची वरोधरी करणारा दुसरा ग्रंथ मराठींत नाहीं. गोडगोड मृदुमृदुल शब्दयोजना, वर्ण्य विषयाची तात्काल समजूत करून देणाऱ्या सुंदर व समर्पक उपमा, ग्रंथकागाचा अलौकिक पारमार्थिक अधिकार, परिणामकारक वक्तृत्व आणि विलक्षण भाषाप्रभुत्व यांच्या योगानें हा सर्वमान्य आणि सर्वबंध ग्रंथ अगदीं अपूर्व झाला आहे.—

ना तरि सर्व सुखाची आदि । जे प्रमेय महानिधि ।
 नाना नवरससुधान्धि । परिपूर्ण हे ॥
 कीं परमधाम प्रगट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ ।
 शास्त्रजातां वसौट । अशेषांचें ॥
 ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार ।
 लावण्यरत्न भांडार । शारदेचें ॥
 म्हणोनि हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो ।
 एथूनि रसां जाला आवो । रसाळपणाचा ॥
 तेविंचि आइका भाणीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छास्त्रिक ।
 आणि महाबोधीं कोंवळीक । दुणावली ॥
 एथ चातुर्य शाहणें जालें । प्रमेय रुचीस आलें ।
 भाणिक सौभाग्य पोखलें । सुखाचें येथ ॥

माधुर्यां मधुरता । शृंगारीं सुरेखता ।

रूढपण उचितां । दिसे भलें ॥

कीं प्रथम वयसाकार्ळीं । लावण्याची नव्हाळी ।

प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥

ना तरी उद्यांनीं माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे ।

आदिलापासोनि अपाडें । जियापरि ॥

हें, ज्ञानेश्वरीच्या आरंभीं खुद्द ज्ञानेश्वरांनीं केलेलें श्रीमद्भगवद्गीतेचें वर्णन तितक्याच यथार्थत्वानें ज्ञानेश्वरीसही लागू पडतें, इतकेंच नव्हे तर “माझा मन्हाठाचि षोल कौतुकें । परि अमृतातेंहि पैजा जिंके । ऐसीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥ ” ही स्वतःची प्रतिज्ञा ज्ञानदेवांनीं, ग्रंथाच्या आरंभापासून अगदीं अखेरपर्यंत अक्षरशः पाळली आहे. ज्ञानेश्वरींत अशी एकही ओवी सांपडणार नाही कीं, जी काढून टाकून तिच्या जागीं दुसरी ओवी घालावी असें कोणा रसिकास वाटेल.

अमृतानुभव हा ग्रंथ अत्यंत गहन आहे. त्यांत ज्ञानेश्वरांनीं आपला स्वानुभव वर्णिला आहे. या ग्रंथावर आजपर्यंत अनेक लेखकांनीं टीका लिहिल्या आहेत; त्यांपैकीं शिवकल्याणाची “ नित्यानंदैकदीपिका ” ही टीका फार विस्तृत असून, मूळ ग्रंथाचें खरें हद्दत समजून घेऊं इच्छिणारानें ही टीका अवश्य वाचावी.

ज्ञानेश्वरांनीं आळंदी येथें जीवंत समाधि घेतल्यावर तीनशें वर्षांनीं एकनाथ महाराजांस त्यांनीं दर्शन दिल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. त्यानंतर सुमारे १०० वर्षांनीं, तुकारामबुवांच्या हयातींत, कोणी एक ब्राह्मण आळंदी येथें ज्ञानेश्वरांच्या समाधीजवळ धरणें धरून बसला असतां त्यास, “ तूं तुकारामाची भेट घे ” असा दृष्टांत झाल्यावरून तो देहू येथें बुवांपाशीं गेला व त्यांनीं त्यास कांहीं अभंग करून दिले. त्यांत या कथेचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

काय ज्ञानेश्वरीं उणें । तिहीं पाठविलें धरणें ॥ १ ॥

ऐकोनियां लिखित । म्हुण जाणवली हे मात ॥ २ ॥

तरी जाणे धणी । वदे सेवकाची वाणी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ठेवा । होतां सांभाळावें देवा ॥ ४ ॥

तुम्ही येथें पाठविला धरणेकरी ।
त्याची जाली परी आइका ते ॥ १ ॥

आतां काय पुढें वाढवुनी विस्तार ।
जाला समाचार आइका तो ॥ २ ॥

देवाचे उचीत एकादश अभंग ।
महाफळत्याग करुनि गेला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सेवा समर्पुनी पार्यीं ।
जालों उतराई ठावें असो ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वरांविषयीं तुकारामब्रुवांच्या मनांत केवढी आदरबुद्धि होती हें
खालील अभंगांवरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

ज्ञानियांचा राजा गुरु महाराव ।
म्हणती ज्ञानदेव ऐसें तुम्हां ॥ १ ॥

मज पामरा हें काय थोरपण ।
पार्यींची वाहाण पार्यीं बरी ॥ २ ॥

ब्रह्मादिक जेथें तुम्हां वोळगणें ।
इतर तुळणें काय पुरे ॥ ३ ॥

तुका म्हणें नेणें युक्तीची ते खोली ।
म्हणोनी ठेविली पार्यीं डोई ॥ ४ ॥

बोलीलीं लेंकुरें । वेडीं वांकुडीं उत्तरें ॥ १ ॥

क्षमा करा अपराध । महाराज तुम्ही सिद्ध ॥ २ ॥

नाहीं विचारिला । अधिकार म्यां आपुला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ज्ञानेश्वरा । राखा पायांपें किंकरा ॥ ४ ॥

जयाचिये द्वारीं सोन्याचा पिंपळ ।
 अंगीं ऐसें बळ रेडा बोले ॥ १ ॥
 करील तें काय नव्हे महाराज ।
 परि पाहे बीज शुद्ध अंगीं ॥ २ ॥
 जेणें ह घातली मुक्तीची गवांती ।
 मेळविली मांती वैष्णवांची ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तेथें सुखा काय उणें ।
 राहें समाधानें चित्ताचिया ॥ ४ ॥

तुकारामबुवांप्रमाणेंच, शिवकल्याण, एकनाथ, नामदेव, जनी, विसोब खेचर, चोखामेळा, साबंतामाळी, सेना न्हावी, मुक्तेश्वर, जनी, श्रीधर, महीपति, मोरोपंत, निळोवा, उद्धवचिद्धन, निरंजन माधव, मध्वमुनीश्वर वगैरे बहुतेक सर्व संतकवींनीं ज्ञानेश्वरांचे स्तुतिस्तोत्र गायिलें आहे. जना-
 वाईनें तर असें म्हटलें आहे कीं—

ज्ञानाचा सागर । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
 मरोनियां जावें । वा माझ्याच्या पोटा यावें ॥ २ ॥
 ऐसें करीं माझ्या भावा । सख्या माझ्या ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
 जाइन वोवाळुनी । म्हणे नामयाची जनी ॥ ४ ॥

आतां आमच्या चालू वहिवाटीप्रमाणें कवीच्या काव्यांतले कांहीं सुरस
 वेंचे देऊन हा लहानसा निबंध पुरा करूं .

ह्या महाश्रेष्ठ कवीची शालीनता पाहून खरोखर मोठें आश्चर्य वाटतें:—
 अहो अर्जुनाचिये पांती । जे परिसणया योग्य होती ।
 तिहीं कृपा करुनि संतीं । अवधान घावें ॥
 हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणा लागोनि विनविलें ।
 प्रभू सखोल हृदय आपुलें । म्हणूनिघां ॥
 जसा स्वभाव मायबापांचा । अपत्य षोले जरी बोबडी वाचा ।
 तरी अधिक तथाचा । संतोष आथी ॥

तैसा तुम्ही मी अंगीकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणीतला ।
 तरी उण सहजें उपसाहला । प्रार्थू कायी ॥
 परि अपराध तो आणीक आहे । जे मी गीतार्थ कवळूं पाहें ।
 तें अवधारा विनवूं लाहें । म्हणऊनियां ॥
 हें अनावर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता ।
 येरवीं काय भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथी ॥
 कीं टिटिभू चांचुवरी । माप मूये सागरीं ।
 मी नेणत त्या परीं । प्रवतें यथ ॥

× × ×

येन्हवीं तरी मी मूर्ख । जरी जाहला अविवेक ।
 तरी संतकृपादीपक । सोज्वळ असे ॥
 लोहाचें कनक होये । हें सामर्थ्य परिसींच आहे ।
 कां मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ॥

× × ×

तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
 करुनि घ्यावें हें तुमतें । विनवित असें ॥

ज्ञानेश्वरी, अध्याय १ ला.

ज्ञानेश्वरींतील सुंदर स्थलें निवडून काढणें म्हणजे क्षीरसागराचें उदक कोणत्या स्थलीं अधिक गोड याचा शोध करण्याइतकेंच मूर्खपणाचें आहे. कारण समग्र ग्रंथच जेथें सर्वोत्कृष्ट काव्यकल्पनांतूनीं विणून काढलेला आहे तेथें त्या ग्रंथाचा अमूक भाग सरस आणि अमूक भाग नीरस असा भेद कसा करितां येईल ?

भारतीय युद्धारंभीं सेनापति द्रोणाचार्यांनीं आपल्या शंखाचें आस्फुरण करितांच—

तो न जत असे अद्भुत । दोन्ही सैन्या आंतु ।
 प्रतिध्वनि न समात । उपजत अस ॥ १२६ ॥

तथाचि तुलगासवें । वीरवृत्तीचेनि थावें ।
 दिव्य शंख भीष्मदेवें । आस्फुरिला ॥ १२७ ॥
 ते दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य बधिरीभूत जाहलें ।
 जैसैं आकाश का पडिलें । तुटौनियां ॥ १२८ ॥
 बडबडीत अंबर । उचंबळत सागर ।
 क्षोभलें चराचर । कांपत असे ॥ १२९ ॥
 तेणें महाघोष गजरे । दुमदुमिताती गिरिकंदरें ।
 तंव दळामाजि रणतुरें । आस्फुरिलीं ॥ १३० ॥
 उदंड सैंध वाजतें । भयानकें खाखातें ।
 महाप्रळय जेथें । धोकडांसी ॥ १३१ ॥
 आवेशें भुजा त्राहाटिती । विसणले हांका देती ।
 जेथ महामद भद्रजाती । आवरती ना ॥ १३२ ॥
 तेथ भेडांची कवण मातु । कांचया केर फिटतु ।
 भेणें दचकला कृतांतु । आंग नेघे ॥ १३३ ॥
 एकां उभयांचि प्राण गेले । चांगांचे दांत बैसले ।
 बिरुदाचे दादुले । हिंवताती ॥ १३४ ॥
 ऐसा अद्भुत तुरवंवाळु । ऐकोनि ब्रह्मा व्याकळु ।
 देव म्हणती प्रळय काळु । वोढवला आजी ॥ १३५ ॥^६

ज्ञानेश्वरी, अध्याय १ ला.

यद्वाची सर्व तयारी होऊन आतां प्रत्यक्ष शरसंधान सुरू होणार, तोंच वीरशिरोमणि पार्थानें आप्तवधास भिऊन शोकसविग्न मानसानें जेव्हां चापशरविसर्जन केलें तेव्हां भगवान् श्रीकृष्ण त्यास म्हणतातः—

म्हणे अर्जुना आदि पाहीं । हें उचित काय इये ठायीं ।
 तूं कवण हें कायी । करीत आहासी ॥ ६ ॥
 तुज सांगैं काय झालें । कवण उणें आलें ।
 करितां काय ठेलें । खेदु कायिसा ॥ ७ ॥

तूं अनुचिता चित्त नेदिसी । धीरु कंहीं न संबिसी ।
 तुझेनि नावें अपयशीं । दिशा लंबिजे ॥ ८ ॥
 तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमाजी रावो ।
 तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिहीं लोकीं ॥ ९ ॥
 तुवां संग्रामीं हरु जिंकिला । निवात कवचांचा ठावो फेडिला
 पवाडा तुवां केला । गंधर्वासी ॥ १० ॥
 पाहतां तुझेनि पाडें । दिसे त्रैलोक्यही थोकडें ।
 ऐसें पुरुषत्व चोखडें । पार्था तुझे ॥ ११ ॥
 तो तूं कीं आजि येथें । सांडुनियां वीरवृत्तीतें ।
 अधोमुख रुदनातें । करीत आहासी ॥ १२ ॥
 विचारी तूं अर्जुनु । कारुण्ये कीजसी दीनु ।
 सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी ॥ १३ ॥
 ना तरी पवनु मेघासि बिहे । कीं अमृतासी मरण आहे ।
 पाहें पां इंधनचि गिळोनि जाये । पावकातें ॥ १४ ॥
 कीं लवणेंचि जळ विरे । संसर्गें काळकूट मरे ।
 सांग पां महाफणी दर्दुरें । गिळिजे कायी ॥ १५ ॥
 सिंहासी झोंबे कोव्हा । ऐसा अपाडु आथि कें जाहला ।
 परि तो त्वां साच केला । आजि एथ ॥ १६ ॥
 म्हणौनि अझुनी अर्जुना । झणें चित्त देसी या हीना ।
 वेगीं धीर करुनियां मना । सावधु होई ॥ १७ ॥
 सांढीं हें मूर्खपण । उठीं घे धनुष्यबाण ।
 संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझे ॥ १८ ॥
 हां गा तूं जाणता । तरी न विचारिसी कां आतां ।
 सांगें झुजावेळे सदयता । उचितु कायी ॥ १९ ॥
 हे असतिये कीर्तीसी नाशु । आणि पारत्रिकासि अपभ्रंशु ।
 म्हणे जगन्निवास । अजनातें ॥ २० ॥

ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची भाषा फार जुनी व त्यामुळे ती बरीच कठीण आहे. ह्यांत संशय नाही. परंतु नुसत्या भाषाकाठिन्यास भिऊन तो ग्रंथ वाचण्याचें जे लोक टाळतात त्यांच्यासारखे दुदैवी दुसरे कोणीही नसतील. परकीय इंग्रजी भाषेचें प्रभुत्व संपादन करण्यासाठीं जर आमचे होतकरू तरुण इंग्रजी शब्दकोशांचा तपेंच्या तपें कीस पाडण्यास कमी करीत नाहीत, तर ज्ञानेश्वरीसारख्या परममनोहर ग्रंथांतले काव्यामृत चाखण्यासाठीं त्या ग्रंथाची परिभाषा* समजून घेण्यांत जर त्यांनीं आपले पांच सहा महिने खर्च केले, तर ते अनाठायीं खर्च झाले असें खचित कोणीही म्हणणार नाही. परंतु जरुरीशिवाय श्रम करण्याची आमच्या तरुणास संवय नसल्यामुळे, ज्ञानेश्वरीसारख्या उच्च वाङ्मयाशीं त्यांचा परिचय अगदीं वेतावाताचाच आढळतो. सुदैवानें, मुंबई विश्वविद्यालयाच्या उच्च परीक्षांच्या अभ्यासक्रमांत मराठी वाङ्मयाचा प्रवेश आतां झालेला असल्यामुळे, इंग्रजी ग्रंथांप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरीसारख्या प्राचीन मराठी ग्रंथांचाही पद्धतशीर अभ्यास आमच्या पदवीधरांकडून होऊं लागेल अशी आशा आतां उत्पन्न झाली आहे. असो.

“ अशोच्यानन्व शोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासुंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥

ह्या महत्त्वाच्या श्लोकावरील पुढील सुंदर भाष्य पहाः—

मग अर्जुनातें म्हणितलें । आम्ही आजि हें नवल देखिलें ।

जें तुवां एथ आदरिलें । माझारींचि ॥ ९१ ॥

तूं जाणता तरी ह्यणविसी । परी नेणिवेतें न सांडिसी ।

आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ॥ ९२ ॥

* ज्ञानेश्वरीतील सर्व शब्दांचा एक प्रचंड कोश तयार करण्याचें कार्य माझे प्रिय मित्र कै. हरि नारायण आपटे यांनीं हातीं घेतलें होतें, व मीही एक वर्षभर त्यांजबरोबर कोशाचें काम करीत होतो, परंतु हरिभाऊंच्या अकालमृत्यूमुळे तें कार्य आतां कायमचेंच मागे पडलें, ही मोठ्या दुःखार्च गोष्ट होय.

जात्यंधा लागे पिसें । मग तें सैरा धांवे जैसें ।
 तुझे शहाणपण तैसें । दिसतसे ॥ ९३ ॥
 तूं आपणापें नेणसी । परी या कौरवांतें शोचूं पहासी ।
 हा बहु विस्मय आह्वासी । पुढतपुढती ॥ ९४ ॥
 तरी सांग पां अर्जुना । तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना ।
 हे अनादि विश्वरचना । तें लटकें कायी ॥ ९५ ॥
 पृथ समर्थु एक आथी । तयापासूनि भूतें होती ।
 तरी हें वायांचि काय बोलती । जगामाजी ॥ ९६ ॥
 हो कां सांप्रत ऐसें जाहलें । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले ।
 आणि नाश पावे नाशिलें । तुझेनि कायी ॥ ९७ ॥
 तूं भ्रमलेपणें अहंकृति । यांसि घातु न धरिसी चिर्ती ।
 तरी सांगें कायि हे होती । चिरंतन ॥ ९८ ॥
 कीं तूं एक वधिता । आणि सकल लोक हा मरता ।
 ऐसी भ्रांति झणें चिता । येवों देसी ॥ ९९ ॥
 अनादिसिद्ध हें आघवें । होत जात स्वभावें ।
 तरी तुवां कां शोचावें । सांगें मज ॥ १०० ॥
 परी मूखपणें नेणसी । न चिंतावें तें चिंतिसी ।
 आणि तूंचि नीति सांगसी । आम्हांप्रती ॥ १०१ ॥
 देखें विवेकी जे होती । ते दोहींतेही न शोचिती ।
 जे होय जाय हे भ्रांति । म्हणौनियां ॥ १०२ ॥

किता, अध्याय २

ज्ञानेश्वरीची भाषा फार जुनी असूनही, फार शुद्ध आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ग्रंथकाराची विद्वत्ता तर पदोपदी दृश्यमान होतेच, परंतु सृष्टीचें व मानवस्वभावचें विस्तृत अवलोकनही, दुसऱ्या कोणत्याही मराठी ग्रंथापेक्षां ज्ञानेश्वरीत विशेषत्वानें दृष्टीस पडतें. “ कीं प्रथम वयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी । प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ”

किंवा 'वेश्या भोगी कवडा वेंचे । मग दारही चेपू नये तियेचें ।' अशा प्रकारच्या ओव्या वाचल्या म्हणजे ग्रंथकारानें आपला ग्रंथ बऱ्याच प्रौढ वयांत लिहिला असला पाहिजे असें मानण्याचा मोह वाचकास क्षणभर पडल्याशिवाय राहात नाही; परंतु ज्ञानेश्वर महाराजांचें सगळेंच चरित्र अलौकिक होतें, ह्या गोष्टीची आठवण होतांच हा मोह आपोआप नाहीसा होऊन, पूर्वी उध्दत केलेल्या "तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां । बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥" या ओवीच्या स्मरणानें सर्व संशयाची निवृत्ति होते आणि "धन्य धन्य" असे उद्गार मुखावाटे आपोआप बाहेर पडून, ग्रंथकाराच्या मनोमय मूर्तीच्या पदकमलावर मस्तक विलीन होऊं लागतें.

वेदप्रतिपाद्य मार्गाविषयीं ज्ञानेश्वर ह्यणतात:-

विविध भेद सूचिले । जरी वेदें बहुत बोलिलें ।
 तन्ही आपण हित आपुलें, । तेंचि घेणें ॥ २६० ॥
 जैसा प्रगटलिया गभस्ती । अशेषही मार्ग दिसती ।
 तरी तेतुलेहि काय चालिजती । सांगें मज ॥ २६१ ॥
 कां उदकमय सकळ । जन्ही जाहलें असे महीतळ ।
 तरी अपण घेणें केवळ । आर्तांच जोगें ॥ २६२ ॥
 तैसे ज्ञानी जे होती । ते वेदार्थातें विवरिती ।
 मग अपेक्षित तें स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥ २६३ ॥

किता, अध्याय २

"आचार्यातें वाट पुसत" जाणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनीं, "नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपिच ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः" या भगवद्गीतेच्या तृतीयाध्यायांतील कर्मयोगप्रतिपादक श्लोकावर केलेला टीका वाचली म्हणजे "मनुष्य केवढाही ज्ञानी झाला तरी त्याला कर्माची न्यास करितां येणें शक्य नाही आणि म्हणून त्यानें निरपेक्ष बुद्धीनें कर्म केलेंच पाहिजे" ह्या लो० टिळाकांच्या प्रतिपादनाशीं ज्ञानेश्वरांची पूर्ण एकवाक्यता असल्याचें स्पष्ट दिसन येतें. ज्ञानेश्वर म्हणतात:—

*म्हणौनि नैष्कर्म्य होआवें । तरी एथ तें न संभवे ।
आणि निषिद्ध केंवीं राहाटावें । विचारीं पां ॥७७॥

ह्यणोनि जें जें उचित । आणि अवसरें करुनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥७८॥

पार्था आणिकही एक । नेणसी तूं हें कवतिक ।
जें ऐसें कर्म मोचक । आपैसें असे ॥७९॥

देखें अनुक्रमाधारें । स्वधर्म जो आचरे ।
तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ॥८०॥

ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें जर एखाद्या शोधकबुद्धीच्या विद्वान् मनुष्यानें पांचदहा वर्षे बारकाईनें अध्ययन केलें तर त्याला, तत्कालीन देशस्थिति, प्रचलित दंतकथा, भाषापद्धति, चालीरीति इत्यादिकांवर एक बराच मोठा सुंदर निबंध सहज लिहितां येईल. परीस, पंधरा रुपये दराचें सोनें, चामड्यावर लिहिलेलीं राजाज्ञेचीं अक्षरें इत्यादि अनेक गोष्टींचा उल्लेख ज्ञानेश्वरींत आला आहे. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ लिहिला गेला तेवढ्या कालांत सोन्याचा भाव पंधरा-पासून साडेपंधरापर्यंत वाढला होता आणि तेव्हांपासून आज सहाशें वर्षांत हा भाव तीस रुपयांवर गेलेला नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ज्ञानेश्वरींत जे जुन्या कथांचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यांचें विवेचन प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक महाराष्ट्रपंडित विश्वनाथ [काशीनाथ राजवाडे यांनीं धुळे येथील 'प्रभात' मासिकांत केलें आहे तें जिज्ञासूंनीं अवश्य पहावें. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें अध्ययन करणारास चरितार्थासाठीं उद्योग करावा लागूं

*भावार्थः—म्हणून कर्मरहित होणें या संसारांत असंभवनीय आहे; मग शास्त्रविरुद्ध आचारण कां करावें याचा विचार कर. म्हणून जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्कामबुद्धीनें कर. पार्था, आणखी एक कौतुक तुला माहीत नाही; तें हें कीं, निष्काम बुद्धीनें केलेलें हें कर्म कर्मापासून म्हणजे संसारांतून सोडविणारें होतें. पहा; अधिकारा-प्रमाणें स्वधर्माचें जो आचरण करितो, तो त्या आचरणानेंच निश्चयेंकरून मोक्ष पावतो. (साखरे ज्ञानेश्वरी)

नये म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं किभयेची माहिती देणाऱ्या कांहीं ओव्या आपल्या ग्रंथांत घातल्या होत्या, पण एकनाथमहाराजांनीं त्या मागाहून काढून टाकल्या असा लोकप्रवाद आहे. कै. श्रीपतिबुवा भिंगारकर यांनीं “ ज्ञानेश्वरकालनिर्णय ” या आपल्या निबंधांत, सदर आख्यायिकेच्या सत्यतेचा पुरावा म्हणून विद्यमान ज्ञानेश्वरींतल्या कांहीं ओव्या दिल्या आहेत, त्या खरोखरच चितनीय आहेत. असो.

परित्राणाय साधुनां विनाशायच दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

ह्या प्रसिद्ध श्लोकावरील ज्ञानेश्वरी भाष्य महत्त्वाचें आहे:-

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । साकारू होऊनि अवतरें ।

मग अज्ञानाचें अंधारें । गिळूनि घालीं ॥

अधर्माची अवधी तोडीं । दोषांची लिहिळीं फाडीं ।

सज्जनाकरवीं गुढी । सुखाची उभवीं ॥

दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मानु गिंवशीं ।

धर्मासीं नीतीसीं । शेज भरीं ॥

मी अविवेकाची काजळा । फेडूनि विवेकदीप उजळीं ।

तैं योगियां पाहें दिवाळी । निरंतर ॥

सरसुखें विश्व कोदें । धर्मचि जर्गी नांदे ॥

भक्तां निघती दोंदें । सात्विकाचीं ॥

तैं पापांचा अचळु फिटे । पुण्याची पहांट फुटे ।

जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥

ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगीं युगीं ।

परी हेंचि वोळखे जो जर्गी । तो विवेकिया ॥

विषयभोगांत खरें सुख नसून, उलट विषयसेवनानें मनुष्य दुःख मात्र भोगतो हें सांगतांना ज्ञानदेव म्हणतात:-

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थीं रंजले ।

जैसें रंकु कां आळकैलें । तुषातें सेवी ॥ ११ ॥

ना तरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनी जळातें ।
मग तोयबुद्धी बरडीतें । ठाकुनी येती ॥ १११ ॥

तैसें आपणें नाहीं दिठें । जयातें स्वसुखाचें सदा खराटे ।
तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ ११२ ॥

येन्हवीं विषयीं सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे ।
तरी विद्युत्फुरणें कां न पाहे । जगामाजी ॥ ११३ ॥

सांगें वात वर्ध आतपु धरे । ऐसे अत्रच्छायाचि जरी सरे ।
तरी त्रिमाळिकें धबळारें । करावीं कां ॥ ११४ ॥

म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे ।
जैसें म्हुंर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥ ११५ ॥

ना तरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु ।
तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥ ११६ ॥

हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली ।
ते शीतल होईल केतुली । मूषकासी ॥ ११७ ॥

जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु सेवी तंवची बरवा ।
तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ॥ ११८ ॥

हे विराक्तांचिये दिठी । जें न्याहाळिजे किरीटी ।
तें पांडुरोगाचिये पुष्टी । सारिखें दिसे ॥ ११९ ॥

म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साथंतचि जाण दुःख ।
परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ १२० ॥

तें अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे ।
सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती ॥ १२१ ॥

तयां दुःखितां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दूर ।
ते भोगजळींचे जलचर । सोडिती केवीं ॥ १२२ ॥

आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती ।
जरी विषयांवरी विरक्ति । धरिती जीव ॥ १२३ ॥

ना तरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट ।
हे विसांवेवीण वाट । वाहवी कवणें ॥ १३४ ॥
जरी विषयी निषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल ।
आणि संसार हा शब्दु नव्हेल । लटिका जर्गी ॥ १२५ ॥
ह्मणोनि अविद्याजात नाथिलें । तें तिहींचि साच दाविलें ।
जिहीं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख ॥ १२६ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० ५

भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत अभ्यासयोगवर्णनाचे ४७ श्लोक आहेत, त्यांवर ज्ञानेश्वरांनीं ४९७ ओंव्या टीका लिहिली आहे, कारण तो त्यांचा अत्यंत आवडीचा आणि अनुभवाचा विषय. योगाभ्यासाचें इतकें अनुभविक वर्णन मराठींत दुसरीकडे कोठेंही सांपडणार नाही. “ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिन कुशो-
त्तरम् ॥ ” या श्लोकावरील पुढील सुंदर भाष्य पहा:—

तरी विशेषें आतां बोलिजेल । परि तें अनुभवं उपेगा जाईल ।
ह्मणोनि तैसें एक लागेल । स्थान पहावें ॥
जेथ आराणुकेचेनि कोडें । बैसलिया उठों नावडे ।
वैराग्यासीं दुणीव चढे । देखिलिया जें ॥
जो संतीं वसविला ठावो । संतोषासि सावावो ।
मना होय उत्सावो । धैर्याचा ॥
अभ्यासुचि आपणयातें करी । हृदयातें अनुभव वरी ।
ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ॥
जया आड जातां पार्था । तपश्चर्या मनोरथा ।
पाखांडियाहि आस्था । समूळ होय ॥
स्वभावें वाटे येतां । जरी वरपडा जाहला अवचितां ।
तरि सकामुही परि माघौता । निघों विसरे ॥
ऐसेनि न राहतयातें राहवी । भ्रमतयातें बैसवी ।
थापटूनि चववी । विरक्तीतें ॥

हें राज्य वर सांडिजे । मग निवांता एथेंचि असिजे ।
 ऐसें शृंगारियांहि उपजे । देखत खेंवो ॥
 जें येणें मानें बरदंट । आणि तैसेंचि अति चोखट ।
 जेथ अधिष्ठान प्रगट । डोळां दिसे ॥
 आणिकही एक पाहावें । जें साधकीं वसतें होआवें ।
 आणि जनाचेनि पायरवें । रुळेचिना ॥
 जेथ अमृताचेनि पाडें । मुळाहि सकट गोडें ।
 जोडती दाटें झाडें । सदा फळती ॥
 पाउला पाउला उदकें । वर्षाकाळावीण अति चोखें ।
 निर्झरें का विशेखें । सुलभें जेथ ॥
 हा आतपुही अळुमाळु । जाणिजे तरी शीतळु ।
 पवनु अति निश्चळु । मंद झुळके ॥
 बहुत करुनि निशब्द । दाट न रिघे श्वापद ।
 शुक हन षट्पद । तेउतें नाहीं ॥
 पाणिलगें हंसें । दोनी चारी सारसें ।
 कवणें एके वेळे बैसे । तरी कोकिळ ही हो कां ॥
 निरंतर नाहीं । तरी आलीं गेलीं कांहीं ।
 होतु कां मयूरेंही । आम्ही ना न म्हणों ॥
 परि आवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा ।
 तेथ निगूढ मठ होआवा । का शिवालय ॥
 दोहींमाजि आवडे तें । जें मानलें होय चित्तें ।
 बहुतकरुनि एकांतें । बैसिजे गा ॥

यापुढील सर्व माहिती, प्रत्यक्ष योगसाधन केलेल्या मनुष्यानें द्यावी
 तशी, अगदीं पूर्ण अनुभवाची आहे; आणि ज्या विषयाचा ज्याचा विशेष
 व्यासंग त्या विषयावर तो बोलू लागला म्हणजे त्याला जसें एक प्रकारचें
 स्फुरण येतें आणि शब्दांसाठीं अडखळावें लागत नाहीं, तसें हें अभ्यास-
 योगाचें ज्ञानेश्वरी विवरण अत्यंत सुलभ, आणि वर्ण्यविषय निव्वळ शास्त्रीय
 अर्थात् कमालीचा रुक्ष असतांही, नितांत मनोहर आणि कवित्वपूर्ण उतरलें

आहे. योगाभ्यासांत ज्ञानेश्वरमहाराजांची गति किती विलक्षण होती हें ज्यास पहावयाचें असेल त्यानें भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायांतील १४ व्या आणि १५ व्या श्लोकावरील ज्ञानेश्वरींतील टीका अवश्य वाचावी. ह्या दोन श्लोकांवर ज्ञानेश्वरांनीं ११३ ओव्या लिहिल्या आहेत ! योगसिद्धि झालेल्या माणसाचें स्थित्यंतर कसें होतें त्याचें खालील वर्णन चिंतनीय आहे:-

जैसी आभाळाची बुंधी । करुनि राहे गभस्ती ।
 मग फिटलीया दीप्ति । धरुन ये ॥
 तैसा आहाच वरी कोरडा । त्वचेचा असे पातोडा ।
 तो झडोनि जाय कोंडा । जैसा होय ॥
 मग काश्मीरीचे स्वयंभ । कां रत्नबीजा निघाले कोंभ ।
 अवयव कांतीची भांब । तैसी दिसे ॥
 ना तरी संध्यारागींचे रंग । काढूनि वळिलें तें आंग ।
 कीं अंतर्ज्योतीचें लिंग । निर्वाळिलें ॥
 कुंकुमाचें भरींव । सिद्धरसाचें वोतींव ।
 मज पाहातां सावेव । शांतिचि ते ॥
 ते आनंदचित्रींचे लेप । ना तरी महासुखाचें रूप ।
 कीं संतोषतरुचें रोप । थांवलें जैसें ॥
 तो कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा ।
 नाना सासिनला मळा । कोंवळिकेचा ॥
 हो कां जे शारदियेचेंनि वोलें । चंद्रबिंब पाल्हेलें ।
 कां तेजचि मूर्त बैसलें । आसनावरी ॥
 तैसैं शरीर होये । जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये ।
 मग देहाकृति बिहे । कृतांतु गा ॥
 वार्धक्य तरी बहुडे । तारुण्याची गांठी विघडे ।
 लोपली उघडे । बालदशा ॥
 वयसा तरी येतुळेवरी । येऱ्हवीं बाळाचा बळार्थु करी ।
 धैर्याची थोरी । निरुपमु ॥

कनकद्रुमाच्या पालवीं । रत्नकळिका नित्य नवी ।
 नखें तैसीं बरवीं । नवीं निघती ॥
 दांतही आन होती । परि अपाडें सानेजती ।
 जैसी दुबाहीं बैसे पांती । हिरेथांची ॥
 माणिकुलियांचिया कणिया । सावियाची अणुप्रमाणिया ।
 तैसिया सर्वांगीं उघजती अणिया । रोमाचिया ॥
 करचरणतळें । जैशीं का रातोत्पळें ।
 पाखाळीं व होती डोळे । काय सांगों ॥
 निडाराचेनि कोंदाटें । मोतियें नावरती संपुटें ।
 मग शिवणी जैसी उतटे । शुक्तिपल्लवांची ॥
 तैसी पातियांचिये कवळिये न समाये। दिठी जाकळोनि निघा पाहे ।
 आधिलीचि परी होये । गगना कवळिती ॥
 आईकें देह होय सोनियाचें । परि लाघव ये वायूचें ।
 जे आप आणि पृथ्वीचे । अंशु नाहीं ॥
 मग समुद्रापैलीकडील देखे । स्वर्गींचा आलोचु। आइके ।
 मनोगत वोळखे । मुंगियेचें ॥
 पवनाचा वारिकां वळघे। चाले तरी उदकीं पाउल न लागे।
 येणें येणें प्रसंगें । येती बहुता सिद्धि ॥

आणि महायोगी जे ज्ञानेश्वरमहाराज त्यांस ह्या सर्व सिद्धि वश झालेल्या
 असल्यामुळें, भिंत चालविणें, रेड्याच्या मुखानें वेद बोलविणें वगैरे चम-
 त्कार त्यांच्या हातून सहज घडले. सिद्धींच्या जोरावर आपल्या ग्रंथाची
 प्रसिद्धि केल्याचा जो आरोप, नांव न घेतां, वामनपंडितांनीं आपल्या यथार्थ-
 दीपिकेंत ज्ञानेश्वरांवर केला आहे, तो यामुळेंच ! असो.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सातव्या अध्यायांतील “ दैवी ह्येषा गुणमयी मम
 माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ ” ह्या श्लोकांत
 वर्णिलेल्या ‘ दुरत्यया ’ मायेचें वर्णन ज्ञानेश्वरांनीं केलें आहे तें येणेप्रमाणें:—

ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाच्या आरंभीची प्रस्तावना इतकी सुंदर आहे की, ग्रंथविस्तारभय घटकाभर बाजूस ठेवून, त्या प्रस्तावनेतल्या थोड्या तरी ओंव्या येथे उत्तरून घेतल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. ज्ञानेश्वर म्हणतातः—

तरी अवधान येकलें दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होइजे ।
 हें प्रतिज्ञोत्तर माझे । उघड आइका ॥
 परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हा सर्वज्ञाच्या समार्जी ।
 देयावें अवधान हे माजी । विनवणी सलगीची ॥
 कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती ।
 जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हाऐसीं ॥
 तुमचेया दिठिवेयाचिये वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे ।
 ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ॥
 प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो ।
 म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों ।
 तेथही जरी सलगी करूं विहों । तरी निवों कें पां ॥
 ना तरी बाळक बोवडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं ।
 ते चोज करुनि साउली । रिझे जेंवी ॥
 तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हावरी हो ।
 या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करीत ॥
 वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते ।
 काय भड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥
 अवधारा आवडे तेसणा बुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं
 अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसीं रससोय कैची ॥
 हां हो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें ।
 लेणियाचि लेणें । हें कहीं आथी ॥
 सांगा परिमळें काय तुरंबावें । सागरें कवणें ठार्थी नाहावें ।
 हें गगनचि आडे भाघवें । ऐसा पवाडु कैचा ॥

तैसें तुमचें अवधान धाये । आणि तुम्ही म्हणा हें होये ।
ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्हीं ॥

तरि विश्वप्रगटितिया गभस्ती । काय हातिवेन न कीजे आरती
कां चुळोदकें अपांपती । अर्धुं नेदिजे ॥

प्रभु तुम्ही महेशाचिया मूर्ति । आणि मी दुबळा अर्चितसें भक्ती ।
म्हणोनि बोल जन्ही गंगावती । तन्ही स्वीकाराल कीं ॥

बाळक बापाचिये तार्तीं रिगे । आणि बापातेंच जेवळं लागे ।
कीं तो संतोपलेनि वेगें । मुखचि वोढवी ॥

तैसा मी जन्ही तुम्हांप्रती । चावटी करितसें बाळमती ।
तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥

आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवें ।
म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हा ॥

अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तें अधिकचि पान्हा फुटे ।
रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि ॥

म्हणऊनि मज लेकरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैंलें ।
तें चेड्लें ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥

येन्हवीं चांदणें पिकविजत आहे चेपणीं । कीं वारया घापत
आहे वाहणीं ।

हां हो गगनासी गवसणी । घालिजे केंवी ॥

आड्का पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे ।
तेविं लाजिलें व्याख्यान निगे । देखोजि जयातें ॥

हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द मावळलेया निवांतु निजे ।
तो गीतार्थुं मन्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काई ॥

परि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकी आशा ।
जे धिटींवा करुनि भवादशां । पढियंतया होआवें ॥

तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीववितें ।
तेणें अवधानें कीजे वाढतें । मनोरथा माझिया ॥

धातां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया ।
मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ॥

जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा ।
सर्वेचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥

जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोधें । चढत काळकळनेचेनि वेगें ।
प्रवृत्ति निवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ॥

जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें ।
वेऊनि जात नगरें । यमनियमार्चीं ॥

जे द्वेषाच्या आवर्ती दाटत । मत्सराचे वळसे पडत ।
माजि प्रमादादि तळपत । महामीन ॥

जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्माचीं वोभाणें ।
वरी तताती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ॥

रतीच्या वेटा । आदळती कामाच्या लाटा ।
जेथ जीवफेन संघटा । सेंघ दिसे ॥

अहंकाराच्या चळिया । वरि मदत्रयाच्या उकळिया ।
जेथ विषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळ घेती ॥

उदयास्तांचे लोंढे । पाडित जन्ममरणाचे चोंढे ।
जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥

सम्मोह विभ्रम मासे । गिळिताति धैर्याचीं आमिषें ।
तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥

आंतीचेनि खडुळें । रेवळें आस्थेचेनि गाळें ।
रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे ॥

तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड ।
किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ॥

पै पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्यलोकींचे हुडे ।
घार्ये गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ॥

तथा पाणियाचेनि वहिलेपणें । अझुनी न धरती वोभाणें ।
ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेळ गा ॥

यथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो ।
 तो तो अपावो । होय तें ऐक ॥
 एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं ।
 एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेंचि गिळिले ॥
 एक वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या अहंभावाचिया धोंडी ;
 ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥
 एकीं वयसेचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले ।
 ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ॥
 आतां वार्धक्याच्या तरंगा । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा ।
 तेणें कवळिजताति पै गा । चहूंकडे ॥
 आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधाच्या आवतीं दाटत ।
 आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ॥
 मग दुःखाचेनि वरटें बोलले । पाठीं सरणाचिये रेवे रेवले ।
 ऐसे कामाचे कासे लागले । ते गेले वायां ॥
 एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं ।
 ते स्वर्गसुखाच्या कपाटीं । शिरकोनी ठेले ॥
 एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा
 परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ॥
 जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा नलगे ।
 वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपाय तो ॥
 ऐसे तरी जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें ।
 हें कासया सारिखें बोलणें । म्हणावें पां ॥
 जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धि ।
 कीं रागी सांडी सिद्धि । आली सांती ॥
 जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीना गळ घोटे ।
 ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ॥
 पाडस वागुर करांडी । कां मुंगी मेरु बोलांडी ।
 तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ॥

ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाच्या आरंभीची प्रस्तावना इतकी सुंदर आहे की, ग्रंथविस्तारभय घटकाभर वाजूस ठेवून, त्या प्रस्तावनेतल्या थोड्या तरी ओव्या येथे उतरून घेतल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. ज्ञानेश्वर म्हणतातः—

तरी अवधान येकलें दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होइजे ।
हें प्रतिज्ञोत्तर माझे । उघड आइका ॥

परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हा सर्वज्ञाच्या समाजीं ।
देयावें अवधान हे माजी । विनवणी सलगीची ॥
कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती ।
जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हाऐसीं ॥

तुमचेया दिठिवेयाचिये वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे ।
ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ॥

प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो ।

म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों ।

तेथही जरी सलगी करूं विहों । तरी निवों कें पां ॥

ना तरी बाळक बोवडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं ।

ते चोज करुनि साउली । रिझे जेंवी ॥

तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हावरी हो ।

या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करीत ॥

वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते ।

काय भड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥

अवधारा आवडे तेसणा बुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं

अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसीं रससोय कैची ॥

हां हो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें ।

लेणियाचि लेणें । हें कहीं आथी ॥

सांगा परिमळें काय तुरंबावें । सागरें कवणें ठायीं नाहावें ।

हें गगनचि आडे भागवें । ऐसा पवाडु कैचा ॥

तैसें तुमचें अवधान धाये । आणि तुम्ही म्हणा हें होये ।
ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिज्ञा तुम्हीं ॥

तरि विश्वप्रगटितिया गभस्ती । काय हातिवेन न कीजे आरती
कां चुळोदकें अपांपती । अर्ध्यु नेदिजे ॥

प्रभु तुम्ही महेशाचिया मूर्ति । आणि मी दुबळा अर्चितसें भक्ती ।
म्हणोनि बोल जन्ही गंगावती । तन्ही स्वीकाराल कीं ॥

बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवळं लागे ।
कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोढवी ॥

तैसा मी जन्ही तुम्हांप्रती । चावटी करितसें बाळमती ।
तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥

आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवें ।
म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हा ॥

अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तेणें अधिकचि पान्हा फुटे ।
रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि ॥

म्हणऊनि मज लेकरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैंलें ।
तें चेड्लें ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥

येन्हवीं चांदणें पिकविजत आहे चेपर्णी । कीं वारया घापत
आहे वाहणीं ।

हां हो गगनासी गवसणी । घालिजे केंवी ॥

आड्का पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे ।
तेविं लाजिलें व्याख्यान निगे । देखोजि जयातें ॥

हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द मावळलेया निवांतु निजे ।
तो गीतार्थु मन्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काई ॥

परि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकी आशा ।
जे धिटींवा करुनि भवाटशां । पढियंतया होआवें ॥

तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीववितें ।
तेणें अवधानें कीजे वाढतें । मनोरथा माझिया ॥

कां जें दिठिवा तुमचा वरुष । तें सकळार्थ सिद्धिमती पिके ।

येरव्हीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही ॥

सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा ।

तरी दोदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं ॥

अर्थ बोलाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये ।

भावाचा फुलौरा होत जाये । मतिवरी ॥

म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तरी हृदयाकाश सारस्वतें वोळे ।

आणि श्रोता दुश्चित तरी वितुळे । मांडला रसु ॥

अहो चंद्रकांत द्रवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्री कीं आहे ।

म्हणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण ॥

परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें तांदुळीं कासया विनवावें ।

साइखडियानें काई प्रार्थावें । सूत्रधरातें ॥

तो काय बाहुलियांच्या काजा नाचवी । कीं आपलिये जाणिवेची

कळा वाढवी ।

ह्यणऊनि आम्हा या ठेवाठेवी । काय काज ॥

वरील ओव्यांतील विलक्षण वक्तृत्व पाहिलें ह्यणजे मराठी ग्रंथकारांच्या एका संमेलनांत कै. लो. टिळकांनीं काढलेल्या पुढील उद्गारांची आठवण होते. मराठी भाषेंत शब्दसंग्रह कमी असल्यामुळें कांहीं विषयांवर लेख लिहितांना शब्दांचा तुटवडा भासतो अशी कुरकुर करणाऱ्या लेखकांस उद्देशून लो. टिळक म्हणाले, “भाषेंत भरपूर शब्द नाहींत, ही कुरकुर व्यर्थ आहे. आपल्या देशबांधवांस एखादी महत्त्वाची गोष्ट समजून द्यावी असें ज्या लेखकास अंतःकरणपूर्वक वाटत असेल; आपले अज्ञ देशबांधव सुज्ञ होऊन त्यांची सर्वांगीण उन्नति व्हावी या हेतूनें अत्यंत आस्थापूर्वक ज्याला एकादा संदेश त्यांस सांगावयाचा असेल त्याला शब्दांचा तुटवडा कधींही भासणार नाहीं. संस्कृतांतलें गूढ ज्ञान आपल्या महाराष्ट्र बांधवांस सुलभ करून द्यावें या उद्देशानें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं जेव्हां ज्ञानेश्वरी लिहिण्यास प्रारंभ केला तेव्हां—सहाशें वर्षांपूर्वी सुद्धां—त्यांना शब्दांचा तुटवडा

भासला नाही." लो. टिळकाचें हें म्हणणे अक्षरशः खरें आहे. " वेद तीनच वर्णांच्या कानीं लागला " हें जाणून, उच्चवर्णतर सामान्य जनता आणि स्त्रिया यांचा उद्धार व्हावा अशा कळकळीने ज्ञानदेवांनी आपली ज्ञानेश्वरी लिहिली.

अश्रद्धांना पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तते मृत्यु संसार वर्त्मनि ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता, अ० ९

या श्लोकावरील भाष्यांत ज्ञानेश्वर म्हणतात:—

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पासीं त्वचेचिया पदरा आड ।

परि तें अव्हेरुनि गोचिड । अशुद्धिचे सेविती ॥

कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणूक एकेचि घरीं ।

परि परागु सेविजे भ्रमरीं । येरां चिखलुचि उरे ॥

ना तरी निदैवाच्या परिवरीं। लोह्या रतलिया आहाति सहस्रवरी ।

तेथ बसोनि उपवासु करी । कां दरिद्रें जिये ॥

तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु ।

कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥

बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळा ।

तोडिला परिसु बांधिला गळां । शुक्तिकालामें ॥

तैसीं अहंममतेचिये लवडसवडी । मातें न पवतीचि बापुडीं ।

म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडी । डहुळितें ठेलीं ॥

येरव्हीं मी तरी कैसा । मुखाप्रति भानु कां जैसा ।

कहीं दिसे न दिसे ऐसा । वाणीचा नोहें ॥

अत्यंत समर्पक अशा अनेक उपमा देऊन प्रतिपाद्य विषय सुलभ करून सांगण्याची ज्ञानेश्वरांची हातोटी विलक्षण आहे. परंतु कित्येक स्थलीं या उपमांचा इतका अतिरेक झाला आहे कीं, ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा कमीत कमी एक तृतीयांश भाग या उपमांनीच व्यापलेला आहे असें दिसून येईल. असो.

ज्ञानेश्वरांस योगमार्गाची आवड विशेष होती हें जरी त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट दिसतें, तरी जेथें जेथें भक्तिमार्गाचें व सगुण हरिभजनाचें महत्त्व वर्णन करण्याची संधि त्यांस मिळाली, तेथें तेथें ह्या दोन्ही साधनांचें सामर्थ्य त्यांनीं अगदीं मुक्तकंठानें केलें आहे. "सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः" या श्लोकावरील टीका पहा:—

“ तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे ।
जे नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ॥

यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थें ठायावरुनि उठविलीं ।

यमलोकींची खुंटली । राहटी आघवी ॥

यम म्हणे काय यमावें । दम म्हणे कवणातें दमावें ।

तीर्थें म्हणती काय खावें । दोष औषधासि नाहीं ॥

ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें ।

अवघें जगचि महासुखें । दमदुमित भरलें ॥

ते पाहांटेविण पाहवीत । अमृतें व्रीण जीववीत ।

योगें वीण दावित । कैवल्य डोळां ॥

परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं ।

एकसरें आनंदाचें आवारु । होत जगा ॥

कहीं एखाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें ।

ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ॥

तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । परि तोही अस्तवे हें किडाळ ।

चंद्र संपूर्ण एखादं वेळ । हे सदा पुरते ॥

मेघ उदार परी वीसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे ।

हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ॥

जयांचे वाचेपुढां भोजें । नाम नाचत असे माझे ।

जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे । एक वेळ यावया ॥

तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबीही न दिसें ।

वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ॥

परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिवसावा ।
 जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ॥
 कैसे माझ्या गुणीं धाले । देशकाळातें विसरले ।
 कीर्तनसुखें सुखी जाले । आपणपांचि ॥
 कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचें निखिल प्रबंध ।
 माजी आत्मचर्चा विशद । उडंड गाती ॥

सोमयाग करून स्वर्गास जाणाऱ्या दीक्षितांस स्वर्गलोकीं जीं सुखें भोगा-
 च्यास मिळतात त्यांचें वर्णनः—

जेथ अमरत्व हें सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन ।
 राजधानी भुवन । अमरावती ॥
 जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें
 जिये गांवीं खिलारें । कामधेनूंचीं ॥
 जेथ ओळगे देव पाइका । सैंध चिंतामणीचिया भूमिका ।
 विनोदवनवाटिका । सुरतरुंचिया ॥
 गंधर्व गात गाणीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी ।
 उर्वशी मुख्य विलासिनी । अंतौरिया ॥
 मदन वोळगे शेजारें । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें ॥
 पवनाऐसे म्हणियारे । धांवणे जेथ ॥
 पै बृहस्पती मुख्य आपण । ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राम्हण ॥
 ताटिये सुरगण । बहुवस जेथें ॥
 लोकपाळ रांगेचे । राजत जिये पदवीचे ।
 उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये ॥

पण ह्या दीक्षितांचें पुण्य संपल्यावर त्यांची स्थिति कशी होते ?ः—

मग तथा पुण्याची पाउटी सरे । सर्वेचि इंद्रपणाची उटी उतरे ।
 आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥
 जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें ।
 तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों ॥

एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले ।
 तयां अमरपण तें वावो जालें । आतां मृत्युलोकु ॥
 मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्टेच्या दाथरीं ।
 उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ॥
 अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि चेड्लिया हारपे आघवें ।
 तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहत-
 मश्नानि प्रयतात्मनः ॥ ह्या प्रसिद्ध श्लोकावरील पुढील टीका नितान्त
 सुंदर आहे:—

मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें ।
 फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ॥
 मक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोढवीं ।
 मग देंठु न फेडितां सेवीं । आदरेंशीं ॥
 पै गा भक्तीचेनि नावें । फूल एक मज द्यावें ।
 तें लेखें तरि म्या तुरंवावें । परि मुखींची घालीं ॥
 हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें ।
 तें साजुकहि न हो सुकलें । भलतैसें ॥
 परि सर्वभावे भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखें ।
 तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगू लागें ॥
 अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परी न जोडे ।
 तरी उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेल कीं ॥
 तें भलतेथ निमालें । न जोडितां आहे जोडलें ।
 तेंचि सर्वस्व करूनी अर्पिलें । जेणें मज ॥
 तेणें वैकुंठापासोनि विशालें । मजलागीं केलीं राडलें ।
 कौस्तुभाहूनि निर्मलें । लेणीं दिधलीं ॥
 दुधार्चीं शेजारें । क्षीराब्धी ऐसीं मनोहरें ॥
 मजलागीं अपारें । सृजिलीं तेणें ।
 कर्पूर चंदन अगरू । ऐसेया सुगंधाचा महामेरू ।

मज हातिवा लाविला दिनकरु । दीपमाळे ॥
 गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरुंचीं उद्यानें ।
 कामधेनूंचीं गोधनें । अर्पिलीं तेंणें ॥
 मज अमृताहूनि सुरसैं । बोनीं वोगरिलीं बहुवसैं ।
 ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥
 हे सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी ।
 मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी । पव्हयांसाठीं ॥
 पै भक्ति एकी मी जाणें । तेथ साने थोर न म्हणें ।
 आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥
 येर पत्र पुष्प फल । हें भजावया मिस केवळ ।
 वांचूनि आमचा लाग निष्कळ । भक्तितत्व ॥
 म्हणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धि एकी सोपारी करीं ।
 तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ॥

ज्ञानेश्वरीचा नववा अध्याय सगळाच फार सुरस आणि बहारीचा आहे. परंतु ह्या अवतरणांमुळे लेख फार लांबत चालल्यामुळे, सदर अध्यायांतील आणखी कांहीं ओव्या उतरून घेण्याचा मोह आवरल्याशिवाय आतां गत्यंतर नाही. भगवद्गीतेच्या अकराव्या अध्यायांतील विश्वरूपवर्णनाच्या ज्ञानेश्वरी ओव्यांत रौद्र, भयानक, शांत इत्यादि रसांचा परिपाक इतका उत्कृष्ट उतरलेला आहे कीं, ह्या आद्य मराठी कवींच्या जिव्हार्त्री, त्या त्या रसांचीं स्वरूपें धारण करून सरस्वती सारखी नृत्य करीत आहे कीं काय, असें वाटतें व यावरून, असें स्पष्ट विधान करण्यास हरकत नाही कीं, ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं भारतीय युद्धासारख्या किंवा रामरावणयुद्धासारख्या वीरसोत्पादक किंवा हरिश्चंद्राख्यान, नलोपाख्यान अशा करुणरसोत्पादक किंवा दुष्यंतशकुंतलाख्यानासारख्या शृंगाररसोत्पादक कथानकांवर काव्यें लिहिलीं असतीं तर तीं देखील फार उच्च प्रतीचीं उतरलीं असतीं, असो. आतां, अमृतानुभव आणि योगवासिष्ठ या ग्रंथांतला एकेक उतारा घेऊन व या चारी भावंडांचे थोडेसे सुंदर अभंग उद्धृत करून हा वाढत चाललेला लेख आटोपता घेतों.

“ भावार्थदीपिका हा ग्रंथ जरी फार चांगला उतरला आहे, तरी तो स्वतंत्र ग्रंथ नव्हे. यासाठी, तुम्ही एखादा स्वतंत्र ग्रंथ लिहाल तर बरें होईल” अशी निवृत्तिमहाराजांनी आज्ञा केल्यावरून ज्ञानदेवांनी ‘ अमृतानुभव ’ किंवा “ अनुभवामृत ” हा सहस्र ओव्यांचा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला अशी आख्यायिका आहे. अमृतानुभवाची भाषा अगोदरच फार कठीण; शिवाय त्यांत वर्णिलेला विषयही तितकाच कठीण असल्यामुळे, नुसत्या शब्दार्थावरच संतुष्ट होणाऱ्या सामान्य वाचकांस त्यांतील रहस्य समजणें फार कठीण आहे. आणि ही अडचण लक्षांत घेऊन शिवकल्याण, हंसराज वगैरे प्राचीन कवींनी व कै. विष्णुबोवा जोग वगैरे अर्वाचीन अधिकारी पुरुषांनी अमृतानुभवावर विस्तृत पद्य व गद्य टीका लिहिल्या आहेत. ज्ञानेश्वरीवर मात्र कोणत्याही जुन्या कवीची टीका उपलब्ध नाही. अमृतानुभवावर प्रल्हादबुवा बडवे यांनी केलेली संस्कृत टीकाही प्रसिद्ध आहे.

एकत्व न मोडतां व्यवहार कसा घडतो, याविषयी दृष्टांतः—

अंगें अंगावरी पडुडे । चेडूला वेगळा न पडे ।
 तथा वारुवाचेनि पाडें । घेणें देणें ॥
 पाणी कळोळाचेनि मिसें । आपणपें वेल्हावे जैसें ।
 वस्तु वस्तुत्वे खेळों ये तैसें । सुखें लाहे ॥
 गुंफिवा उवाळांचिया माळा । लेडूलियाही अनळा ।
 भेडाचिया आहाळां । काय पडणें आहे ॥
 कीं रश्मीचेनि परिवारें । वेढूनि घेतला थोरें ।
 तरि सूर्यासि दुसरें । बोलों येईल ॥
 चांदणियाचा गिंवसु । चांदावरी पडिलिया बहुवसु ।
 काय केवळपणीं त्रासु । देखिजेळ ॥
 दळाचिया सहस्रवरी । फांको आपुलिया परी ।
 परी नाही दुसरी । भास कमळीं ॥
 सहस्रवरी बाहिया । आहाती सहस्रार्जुना राया ।
 तरी तो काय तिया । एकोत्तरावा ॥

सौकटाचिया वोजा । पसरो कां बहु पुंजा ।
 परि ताथुर्वी दुजा । भाव आहे ॥
 कोडीवरी शब्दांचा । मेळावा घरीं वाचेचा
 मनिला तन्ही वाचा । मात्र कीं ते ॥
 तैसे दृश्याचे डाखळे । नाना दृष्टीचे उभाळे ।
 उठती लेखावेगळे । द्रष्ट्वेचि ॥
 गुळाचा बांधा । फुटलिया मोडीचा धांदा ।
 जाला तरी नुसधा । गूळचि कीं तो ॥
 तैसें हें दृश्य देखो । कीं बहु होऊनि फांको ।
 परी भेदाचा नव्हे विखो । तेचि म्हणोनि ॥
 तथा आत्मयाच्या भाखा । न पडेचि दुसरी रेखा ।
 जन्ही विश्वा अशेखा । भरला आहे ॥
 दुबंधा क्षीरोदकीं । वाणें परी अनेकीं ।
 दिसती तरी तितुकीं । सुतें आथी ॥
 पातयाचि मिठी । नुकलितां दिठी ।
 अवधियाचि सृष्टि । पाविजे जरी ॥
 न फुटतां बीजकणिका । माजी विस्तारे वटु असिका ।
 तरी अद्वैत फांका । उपमा आथी ॥
 मग मातें म्यां न देखावें । ऐसेही भरे हांवे ।
 तरी आंगाचिये विसवे । सेजेवरी ॥
 पातयाचि मिठी । पडलिया कीजे दिठी ।
 आपुलेचि पोटीं । रिगोनि असणें ॥
 कां नुदेलिया सुधाकरु । आपणपें भरे सागरु ।
 ना कूर्मां गिली विस्तारु । आपणआप ॥
 आंवसेचिये दिवसीं । सतराविये अंशीं ।
 स्वयें जैसे शशी । रिगणें होय ॥
 तैसें दृश्य जिणतां द्रष्टे । पडले जैताचिये कुटे ।
 तथा नांव वावटे । आपण पयां ॥

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजकृत म्हणून जें “योगवासिष्ठ” कै. चांदोरकर यांनी प्रसिद्ध केलें आहे, त्याचे अव्याय १० असून ओवीसंख्या ११२४ आहे. “श्रीयोगवासिष्ठ हा ग्रंथ अवघा आठशें ओवींचा आहे,” असें कै. चांदोरकरांनीं प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे, परंतु प्रत्यक्ष ओव्या मोजून पाहतां त्या ११२४ भरल्या ! चांदोरकरांची ही १८ पृष्ठांची प्रस्तावना फार वाचनीय आहे. योगवासिष्ठाची भाषा जरी ज्ञानेश्वरीसारखी जुनी दिसते तरी ज्ञानेश्वरीतलें काव्य किंवा शब्दसौष्टव त्यांत फारसें नाही ! त्यामुळें हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीकृत्या ज्ञानदेवांचाच असेल काय, असा प्रश्न मनांतल्या मनांत हळूच डोकावतो. परंतु ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या दोन ग्रंथांशिवाय योगवासिष्ठ ग्रंथही ज्ञानदेवांनीं लिहिल्याचा उल्लेख तत्कालीन इतर संतांच्या अभंगांत आढळत असल्यामुळें, हा ग्रंथ ज्ञानदेवकृतच आहे असें धरून चालणे भाग आहे. विसोवा खेचरांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे:—

भगवद्गीतेवरी टीका । केली भावार्थदीपिका ।

अमृत अनुभव करुनि निका । योगवासिष्ठ स्वात्मपत्र ॥

योगवासिष्ठाच्या रचनेवरून, तो ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वी लिहिला गेला असला पाहिजे असें जरी माझे स्वतःचें मत मी मागे नमूद केलें आहे तरी खुद्द योगवासिष्ठ ग्रंथांतल्या

तंव बोलिला धूर्जेटीकुमर । म्हणे पारु पारु ।

तुज आम्ही अभयकर । केला सत्य ॥

जें तुवां गीता वेली मन्हाटी । जें स्तुति केली उमेटी ।

तैंचि तुज कृपादृष्टी । अवलोकिलें ॥

ह्या ओव्यांवरून सदर ग्रंथ ज्ञानेश्वरीनंतर झाला हें उघड दिसतें. परंतु एकंदर ग्रंथाची रचना, पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें, एकंदरीत सामान्य प्रतीचीच दिसते. ‘तुझी कृपादृष्टी उघडे । तरी ब्रम्हविद्याभांडार उघडे ।’ अशा प्रकारचे एकाच अर्थाचे यमक अनेक ओव्यांत आले आहेत. ज्ञानेश्वरींत किंवा अमृतानुभवांत असले यमक प्रायः सांपडणार नाहीत. या योगवासिष्ठांतल्या थोड्याशा ओव्या मासल्यासाठीं येथें देतो.

प्रथारंभीच्या ओव्याः—

नमन भवसिंधुतारका । सर्व दुरितहारका ।
 प्राप्तिबोधकारका । विघ्नेश्वरा ॥
 तूं रचनादि सर्व कर्ता । अज्ञानअंधकारहर्ता ।
 तूं बोध करिसी पूर्णता । स्वप्रकाशीचा ॥
 तूं परमात्मपदींची मूस । अनर्घ्यरत्नांची मांदूस ।
 तूं स्वस्वरूपप्रकाश । निरंतरु ॥
 तूं कैवल्यदाता सुखतरु । प्राप्तिकथनींचा सद्गुरु ।
 तूं स्वस्वरूपींचा पारु । स्वकीय दाविसी ॥
 तुझी कृपादृष्टि ज्ञानबोधी । परस्वरूपातें साधी ।
 निजतत्व वेधी । स्वप्रकाशें ॥
 जें तूं प्रकटविसी आपुला विवेकु । निरसिशी दुर्गसंसार भयार्णकु
 विश्वबंधा वरिष्ठ विनायकु । विश्वव्यापी ॥
 तुझी कृपादृष्टी उघडे । तरी ब्रह्मविद्याभांडार उघडे ।
 उन्मेषासी पूट चढे । प्रज्ञामतीचें ॥
 नमन संसारसर्वज्ञवेद्या । तूं विघ्नसर्वासी आद्या ।
 तूं विवेकमार्गी ब्रह्मविद्या । प्रकाशिसी ॥
 तूं परवस्तूचा मेळा । सर्व सुरवरांचा वाळा ।
 प्राप्तिपद दाविसी डोळां । अवलिळाची तूं ॥
 तूं आनंदाचा आनंदु । उद्बोधाचा उद्बोधु ।
 तूं ब्रह्मविद्येचा युवनमदु । बालचंद्रु ॥
 तूं नवरस नाट्यनृत्या । वाद्यविद्यामय प्रीत्या ।
 तुझे सर्वही भृत्य । सुरासुर ॥
 मिनले सुर सर्व समस्तहि । योजितां अभिप्रायप्राप्ति
 त्रैलोक्य आदि तुज नमिती । श्रेष्ठा म्हणौनी ॥
 कैलास पर्वती ईशान्यु । आधीं वंदी गजाननु ।
 अपार अर्थ गहनु । काये वर्ण ॥

तू अष्टसिद्धिची जोडी । कल्पतरुची वाडी ।
 ज्ञानामृतसागराची गोडी ।
 तू स्वकीय मूर्च्छांना फुडी । मोक्ष पदाची ॥
 नमन बाळचंद्र साध्या । कृपा कथिसी ब्रह्मविद्या ।
 निमिक्षें ग्रासिशी अविद्या । ऊर्ध्वदृष्टी ॥
 तुझी करणी अनादि । अपार रचिली आदि ।
 मग तृतीय अंशु रचिला अनादि । सीवरूपू ॥

असें हें गणेशस्तवन सुमारें ३२ ओव्या आहे. आतां सरस्वतीस्तवनाच्या पुढील ओव्या पहा:—

आतां नमन माते सरस्वती । तू परम योगिणी मुक्ति ।
 तुझे करणें अकळशक्ति । दिव्यरूपे ॥
 विरींचि जो चतुर्मुखु । तो परब्रम्हाचा वेषु ।
 तो तुझा आज्ञा * विशेषु । निर्धारु हा ॥
 अनुक्रमें बोलिजेसी नाती । उभयगती सून म्हणती ।
 या खुणा जे जाणती । तं आत्मज्ञानिये ॥
 आणिकें येकें अर्थें पाहतां । चतुराननु तुझा जनिता ।
 तू त्याची जनिता । हें नवल थोर ॥
 तुझा कृपाकटाक्षु गोमटा । तो लावी प्रेमतत्त्वाचिया वाटा ।
 छेदुनी सांडी फांटा । संसाराचा ॥

*

*

*

जरी अवलोकिसी कृपा करुनी । तरी तुटे भवार्णवभ्रमणी ।
 गुण निर्गुणाची करणी । तूचि जाणसी ॥
 तुझीये रचनेची थोरी । ते काई वर्णू ॐ सुंदरी ।
 वेद दूरुसणें उदरीं । तुझां माते ॥

* शारदा ही 'ब्रह्मकुमारी' म्हणून प्रसिद्ध आहे, परंतु येथे तिला ब्रह्मदेवार्ची नात म्हटलें आहे.

नमन आदिशक्ति । तूं परशिवाशक्तिची प्राप्ती ।
 तुज वंदून वर्तती । मुक्ति चतुर्विधा ॥
 तूं आगमासी निर्गमा । वेदविद्या अगोचर क्षमा ।
 तूं दिव्य कांती झ्यामा । योगमार्गींची ॥
 तूं विवेकदुर्गाची चरी । ज्ञानमूर्ताची भरोवरी ।
 निराळंब पक्षी खेचरी । क्षमारूप ॥
 तूं प्रबोधचंद्राची कळा । आत्मनाथ योगियाची मेखळा ।
 तुवां अवलोकितां अवळीळा ॥ आगम वेदशास्त्रें ॥
 तूं वैराग्यकुसुमांचा आमोदु । प्रासिकथनींचा बोधु ।
 दर्शन उपदर्शना तुझा सोधु । नव्हंचि माते ॥

निवृत्तिनाथांचा उल्लेख या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं आला असून, “मग संतोषोनि म्हणे सारजा । आईक पां निवृत्तिनाथ-आत्मजा ॥” या ओवींत तर निवृत्तिनाथांचा आपण पुत्र आहें, असें कवि म्हणत आहे. ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आपेगांवचा ज्ञानदेव हा निवृत्तिनाथाचा भाऊ नसून पुत्र होता असा तर्क “निवृत्तिनाथसुतें” इत्यादि ज्ञानेश्वरीतील कांहीं शब्दांच्या जोरावर ‘भारद्वाज’ पक्षानें लढविला आहे त्याला योगवासिष्ठांतील ह्या पुराव्यानें एक प्रकारचा दुजोरा मिळत आहे ! असो.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या खालोखाल थोगवासिष्ठ हा ग्रंथ महाराष्ट्रांतील अध्यात्मप्रिय कवींचा मोठा आवडता दिसतो, कारण ह्या ग्रंथावर ज्ञानदेवां-शिवाय, पूर्णानंद शिवराम, माधवदास नारायणांकित, रंगनाथ, हरिदास, व्यंकट वगैरे अनेक कवींनीं टीका केली आहे. आतां, ज्ञानदेवकृत योगवासिष्ठांतील विषयविवरणाचा नमुना म्हणून थोड्याशा ओव्या येंथें देऊन मग ज्ञानदेवांच्या अभंगांकडे वळूं.

चतुर्युगधर्मविवरणः—

असो वसिष्ठऋषीतें । प्रष्णु केला रघुनाथें ।
 सर्वदा अभ्यासावें योगातें । कीं युगपरत्वे ॥ ११ ॥

यावरी रामाचिये मनींचें जें । जाणितलें हषिराजें ।
 यासी अपेक्षित युगधर्माचें । जाण वसे ॥१२॥
 तरी सांगों युगधर्म । निरसूनि अज्ञानतम ।
 अद्भुनी यांचे मनोधर्म । निरसती ना ॥१३॥
 पुसतुसे आर्ती । परि राजमदु चिर्त्ती ।
 तो निरसावा बहु प्रतीति । दाऊनियां ॥१४॥
 मग बोलिला श्रीगुरुनाथु । हा युगधर्मु समस्तु ।
 वेदें बोलिला यथोक्तु । तें सांगों तुज ॥ १५ ॥
 तरि कृत युग वत्तीस लक्ष । तेथ येकविस ताड उंच * मनुष्य ।
 तेयांसि येक लक्ष आयुष्य । दो अवस्था ॥ १६ ॥
 तेयांचे अस्थिगत प्राण । इंद्रियां नांदणूक स्वल्प जाण ।
 निश्चिळत्व करणें । बहुतेयांसी ॥ १७ ॥
 मनाची प्रवृत्ति थोकडी । निश्चळत्वाची अपार गोडी ।
 कृतयुगींची परवडी । बरवी देखा ॥१८॥
 ते गमन करिती । तरी पदीं पदीं ग्रामु उलंघिती ।
 दिनमानें काई करिती । तें चतुरीं जाणावें ॥१९॥
 तिये युगीं धर्मु आत्मउपास्ति । जे यथोक्त आचरती ।
 ते चैतन्यप्राप्ति पावती । निर्धारेंसी ॥२०॥
 तेथ धर्मु हे उक्ति । जयां घडे निरुती ।
 अधर्मास्तव पतित आथी । खालुतें येणें ॥ २१ ॥
 विकारनिमित्त्यें अंतु । तेणें होये देहपातु ।
 ते जन्मती त्रेतांतु । भर्वसेनी ॥ २२ ॥

* ह्या एकवीस ताड उंच माणसांचीं घरें किती उंचीची असतील याची कल्पनाच केली पाहिजे ! अमेरिकेंत हल्लीं पस्तीस चाळीस मजली घरें बांधतात, पण त्या घरांत सुद्धां ह्या कृतयुगांतल्या माणसास ताठ उभें राहतां आलें नसतें हीं नाहीं याचा संशयच आहे !

इतक्या ओंग्यांवरून योगवासिष्ठाच्या स्वरूपाची कल्पना वाचकांस होईल.

एकनाथस्वामींच्या पूर्वीची ज्ञानेश्वरीची प्रत रा. राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केली आहे, परंतु ती जितकी जुनी आहे असें भासविण्याचा प्रयत्न रा. राजवाडे यांनी केला आहे तितकी जुनी ती खरोखरच असेल असें मानण्यास कांहीं पुरावा नाही. गोंधळेकर, माडगांवकर, कुंटे, जगदीश्वर छापखाना, तुकाराम तात्या इत्यादिकांनी छापलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या अनेक प्रति प्रसिद्ध आहेत. पण त्या सर्वांत अधिक शुद्ध प्रत कोणती हें सांगणें कठीण आहे. तरी त्यांतल्या त्यांत माडगांवकराच्या प्रतींत, निरनिराळ्या अनेक पोथ्यांतले नि. निराळे पाठ टिपांत दिलेले असल्यामुळे, तुलनात्मक दृष्टीनें, त्या प्रतीची उपयुक्तता विशेष आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्ञानेश्वरीचा नुसता शब्दार्थच ज्यांस समजून ध्यावयाचा असेल त्यांस साखरे-बुवांची सार्थ ज्ञानेश्वरी उपयुक्त वाटेल. पंडित पांडुरंग शर्मा यांनी "ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान" या विषयावर * 'चित्रमय जगत्' मध्ये प्रसिद्ध केलेले लेखही वाचनीय आहेत.

ज्ञानदेवांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या अभंगांची संख्या सुमारे १२०० असून, त्यांत ज्ञानेश्वरीकृत्या ज्ञानदेवांचे अभंग फार तर चारपांचशें असतील नसतील. त्यांतील पांच सुंदर अभंग येथें देतोः—

१

त्रिभंगी देहुडा ठाण मांडुनिया सये ।

कल्पद्रुमातळीं वेणु वाजवितो आहे ॥१॥

गोविंदु वो माये गोपाळु वो ।

सबाह्य अभ्यंत्तरीं अवघा परमानंदु वो ॥ ध्रु० ॥

सांवळें सगुण सकळां जीवांचें जीवन ।

घनानंद मूर्ति पाहतां हारपळें मन ॥ २ ॥

शून्य स्थावर जंगम व्यापुनि राहिला अकळ ।

बाप रखुमादेविवरु विठ्लु सकळ ॥३॥

* चित्रमयजगत् वर्ष १२।१३.

२

निळिये रजनी वाहे मोतिया सारणी ।

निळेपणे खाणी सांपडली ॥ १ ॥

आंगणीं चिंतामणि जळधरु सिंपणी ।

अमृतसंजीवनी जीवनकळा ॥ २ ॥

सुमनाचे शेजे विरहिणी विराजे ।

शयनीं सुलजे आरळ सेज ॥ ३ ॥

माजयानें हटीं मुखकमळ टेंकी ।

निळिये अवलोकी कृष्णमूर्ति ॥ ४ ॥

कमळणी आमोद सुस्वाद मकरंद ।

चंदनाची अभेद उटी अंगीं ॥ ५ ॥

कर्पूरपरिमळें दिव्य खाद्य फळें ।

ठेवूनि सोज्वळें वाट पाहे ॥ ६ ॥

मन तों निळिये गोविंदाचिये सोये ।

विरहिणी पाहे वाटुली ऐसी ॥ ७ ॥

ज्ञानदेवीं निळिये वाटुली गोविंदीं ।

कृष्ण निळिये पर्दीं ठाव जाला ॥ ८ ॥

३

अवघाचि संसार सुखाचा करीन ।

आनंदें भरीन तीन्ही लोक ॥ १ ॥

जाईन गे माय तथा पंढरपुरा ।

भेटेन माहेरा आपुलिया ॥ २ ॥

सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन ।

क्षेम मी देईन पांडुरंगीं ॥ ३ ॥

वाप रघुमादेवीवरु विठ्ठलेशीं भेटो ।

आपुले संवसाटी करुनि ठेला ॥ ४ ॥

गोकुळीं कमळ विस्तारलें साचें ।

ध्यान श्रीधराचें करावया ॥

यमुनेच्या पावळीं मूर्ति देखिली सांवळी ।

चिदाकाशींची वीतिली प्रेमतनु गे माये ॥ १ ॥

आवडीचें वालभ ब्रह्म पुंजाळलें ।

गोपवेषें गाई राखे ।

कांबळीची बुंधी बेउनि कल्पद्रुमातळीं ।

त्रिभंगी ठाण मांडियलें गे माये ॥ ध्रु० ॥

योगमायेचेनि विलासें उभा देहुडा पाउलीं ।

तेथें दीप्ति जे उद्देली तेजाकारें ॥

अंगुष्ठीं अंगुष्ठ स्थापियेलें मूळपीठ ।

सुनीळ नभाचेनि काळीवटे अंगोळिया गे माये ॥ २ ॥

शेष गुहारीं विसंचला कीं भूमि पावो ठेविला ।

तोचि विन्यस्त उभारला तेजःपुंज ॥

कुंकुम पिंजरिचेनि सळे मा पार्वती रातोत्पळें ।

तळवाचे रंग बाहळें पाउलीं श्लाघे गे माये ॥ ३ ॥

चरणकमळीं कमळा कैसी विराजली बाळा ।

तेथें जाला एकवळा ये कमळीं कमळा ॥

ध्वज वज्र अंकुशरेखा, चरणीं वोळलें पीयूष ।

नखें सरळीं देखा काळेपणाचेनि गे माये ॥ ४ ॥

घोटीं सुनीळ निरावकाशें काश पाहतां भासलासे ।

जानुजघन प्रकाशे नभ धवळलें ॥

कासे कसिला सोनसळा खवे आला मध्यस्थळा ।

रत्नजडित मेखळा शोभतसे गे माये ॥ ५ ॥

द्वितीय कमळीं प्रजापति कीं रोमराजी झळकती ।

तेथें उपनली दीप्ती काळी त्रिवलीची ॥

उदर वक्षस्थळ द्विजपद निर्मळ ।
 स्तन चंद्र पोकळी ढिसाळ काळिमा जैसी गे माये ॥ ६ ॥
 उदधीचेनि प्रेमसळें आपाद वैजयंती माळे ।
 वरी शोभताती सोहळे सगुणाचे ।
 दशनदीसि झळाळी रत्नकिळा मागों आली ।
 दिसे हनुवटी बुजाली प्रभेचेनि गे माये ॥ ७ ॥
 प्रणवाचा मरिगळा पूजनासी आला भाळा ।
 तुर्येंसहित त्रिपुंड्र टिळा अर्ध ऊर्ध्व मार्रीं ॥
 अभीनव महाकारणीं । पवनपंचकाची खेंवणी ।
 कुंडलें पेरावाणी कर्णीं ढाळ देती गे माये ॥ ८ ॥
 माथां मोरपिसावेठी गंडस्थळीं पडे दीसि ।
 स्वयें विस्मित श्रीपति तेजःपुंज गे माये ॥
 तरुघोंस खोंविले शिरीं वेणु ठेवूनि अधरीं ।
 नंदरायाचा खिल्लारी वोज काय सांगो गे माये ॥ ९ ॥
 सप्तरंघ्रीं सप्तस्वर चाळी अंगोळिया मनोहर ।
 मुद्रिका शोभती साकार रत्नजडित गे माये ॥
 तिया वेणुचिया किळा गोपी वेधल्या सकळा ।
 अवधिया जाल्या पै काळ्या कृष्णरूपें गे माये ॥ १० ॥
 ऐसा नटनाटय वेपधारी । सर्वें संवगडे वारिधारी ।
 कैसा त्रिभंग कुसरो उभा असे गे माये ॥
 बाप रत्नुमादेवीवरु विठ्ठलु सुखाचें निधान ।
 तें मी हृदयीं संपूर्ण सांठविलें गे माये ॥ ११ ॥

५

हरि आला रे हरि आला रे ।
 संतसंगें ब्रह्मानंदु जाला रे ॥ ध्रु० ॥
 हरि येथें रे हरि तेथें रे ।
 हरिवांचुनि न दिसे रितें रे ॥ १ ॥

हरि पाहीं रे हरि ध्याई रे ।

हरिवांचूनि दुजें नाहीं रे ॥ २ ॥

हरि वाचे रे हरि नाचे रे ।

हरि पाहतां आनंदु सांचे रे ॥ ३ ॥

हरि आदी रे हरि अंती रे ।

हरि व्यापकु सर्वा भूर्ती रे ॥ ४ ॥

हरि जाणा रे हरि वाना रे ।

बाप रखुमादेवीवरू राणा रे ॥ ५ ॥

ज्ञानदेवानंतरच्या अनेक संतकवींनी, ज्ञानेश्वरींतल्या कल्पना, उपमा आणि विचार जशाचे तसे आपल्या कवितेंत उतरले आहेत, असें जें विधान पूर्वीं केलें आहे, त्याच्या समर्थनार्थ, आणखी एक पुरावा सहज सांपडला तो येथें नमूद करून ठेवितों. संतशिरोमणि चोखामेळा यांचा एक अभंग प्रसिद्ध आहे, त्याचे पहिले दोन चरण असे आहेत:—

ऊंस डोंगा परी रस नाहीं डोंगा ।

कां रे भुललासी वरिलिया सोंगा ॥

नदी डोंगी परी नीर नाहीं डोंगा ।

कां रे भुललासी वरिलिया सोंगा ॥ २ ॥

या दोन चरणांतील ऊंस आणि नदी यांच्या उपमा ज्ञानेश्वरींतील पुढील ओवींतून घेतलेल्या दिसतात:—

“ आणि वांकुडेन वोबेंसी । गंगा वाहे उजूचि जैसी ।

कां पुठीं वळा उर्सी। गोडी जैसी ॥

अध्याय १८, ओवी ८४२

निवृत्तिनाथांचा ‘निवृत्तिबोध’ नामक एक ओवीबद्ध ग्रंथ असल्याची प्रसिद्धि आहे, परंतु तो उपलब्ध नाही. याशिवाय, ‘काव्यसंग्रह’ मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या ‘लघुकाव्यमाले’च्या पहिल्या भागांत ‘परमप्रकाश’ नामक ८५ ओव्यांचें एक अध्यात्म-प्रकरण ‘निवृत्तिनाथकृत’ म्हणून छापलें आहे, परंतु सदर प्रकरणाची भाषा ज्ञानेश्वरीच्या व निवृत्तिनाथकृत अभं-

गांच्या भाषेहून बरीच अर्वाचीन असून, शेवटी 'निवृत्तिनाथ अवधूत' असा आपल्या नांवाचा स्पष्ट उल्लेख कर्त्यानें दोन वेळां केलेला असल्यामुळे ज्ञानदेवबंधु निवृत्तिनाथांचा हा ग्रंथ नव्वे हें निस्संदेह रीतीनें सिद्ध होतें. निवृत्तिनाथांचे सुमारे ३०० अभंग गाथ्यांत छापले आहेत, त्यांची भाषा पुष्कळच जुनी असल्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाविषयीं मात्र शंका बाळगण्याचें कारण नाही. ह्यांतले फक्त पांचच अभंग येथें उतरून घेतों, म्हणजे निवृत्तिनाथांच्याही कवितेचा एकाच लेखांत परामर्श घेतल्यासारखें होईल.

१

अवीट अमोला घेतां पै निमोला ।

तो प्रत्यक्ष देखिला भीमातटीं ॥ १ ॥

अव्यक्त साकार आकारिला अंकुर ।

क्षरला चराचर भक्तिकार्जे ॥ २ ॥

अनुमान विटे सर्व घटीं माजिटें ।

तें परब्रह्म इटे भक्तिसाह्य ॥ ३ ॥

निवृत्ति घनवट पिकलिसे पेंठ ।

पुंडलिकें प्रगट केलें असे ॥ ४ ॥

२

मृगजळाभास लहरी अपार ।

हा प्रपंचपसारा उदरीं जया ॥ १ ॥

तें रूप वैकुण्ठ कृष्णरूपें खेळे ।

गोपाळांचे लळे यमुनातटीं ॥ २ ॥

जाळूनि इंधन उजळल्या दीसि ।

अनंत स्वरूपीं एक दिसे ॥ ३ ॥

निवृत्ति सागर ज्ञानार्क आगर ।

कृष्णचि साचार बिंबलासे ॥ ४ ॥

३

म्हणवितो नंदाचा बाळ यशोदेचा ।

आपण चौवाचातीत कृष्ण ॥ १ ॥

शब्दासी नातुडे बुद्धीसी सांकडें ।
तो सप्रेमें आतुडे स्मरतां नाम ॥ २ ॥

उपचाराच्या कौटी न पाहे परवडी ।
तो प्रेमळाचीं घोडीं धोई अंगें ॥ ३ ॥

निवृत्तीचें तप फळलें अमूप ।
गयनीराजें दीप उजळिला ॥ ४ ॥

४

विश्वामाजी अक्षर क्षरलें साचार ।
त्या रूपा आधार पससी काई ॥ १ ॥

आपणचि विश्व आपणचि विश्वेश ।
जेथें द्वेषाद्वेष मावळले ॥ २ ॥

निवृत्ति म्हणे तें रूप संतांसमीप ।
ध्याती आपेआप वोसंडत ॥ ३ ॥

५

देहाची दिवटी अखंड पै सतेज ।
चंद्र सूर्य भोज नाहीं तेथें ॥ १ ॥

नाहीं तेथें रवि नाहीं तेथें चंद्र ।
अवघाचि महेंद्र एका तत्त्वे ॥ २ ॥

दीपकेंचि दीपक विस्तार अनेक ।
अवघाचि त्रैलोक्य एका तत्त्वे ॥ ३ ॥

निवृत्ति संपन्न एक तत्त्व सेवी ।
सर्वत्र गोसावी दिसे आम्हा ॥ ४ ॥

वरील तिसऱ्या अभंगांत निवृत्तिनाथांनीं “गयनीराज” (गहिनीनाथ) या शब्दानें आपल्या गुरुचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे व तो ज्ञानेश्वरीकार ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं निर्दिष्ट केलेल्या स्वतःच्या गुरुपरंपरेशीं जळतो. पुढील ओव्या पहाः—

क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तीचा कर्णकुहरीं ।
 नेणों कैं श्रीत्रिपुरारि । सांगितलें जें ॥
 तें क्षीरकल्लोळा आंत । मकरोदरीं गुप्त ।
 होता तयाचा हात । पैठें जालें ॥
 तो मत्स्येंद्र शतशृंगीं । भग्नावयवा चौरंगी।
 भेटला कीं तो सर्वांगीं । संपूर्ण जाला ॥
 मग समाधि अव्यत्यया । भोगावी वासना या ।
 ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनीं ॥
 तेणें योगाब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसकु वीरु ।
 तें पदीं कां सर्वेश्वरु । अभिषेकिलें ॥
 मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानंदवैभव ।
 संपादिलें सप्रभव । श्रीगैणीनाथा ॥
 तेणें कळिकळित भूतां । आला देखौनि निरुता ।
 ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥

ज्ञानेश्वरी, अध्याय १८, ओव्या १७५२-१७५८

द्यावरून, अभंगकर्ते निवृत्तिनाथ हेच ज्ञानेश्वरीकर्त्या निवृत्ति-
 नाथांचे गुरु होत ही गोष्ट अगदीं निस्संदेह रीतीनें सिद्ध होत
 असून, भारद्वाजादिकांनीं उडविलेल्या धुळीनें ज्यांची साशंक-
 वृत्ति झालेली असेल त्यांना यापुढें, ती वृत्ति कायम ठेवण्याचें
 बिलकुल कारण नाहीं. त्याचप्रमाणें, ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव, त्यांचे गुरु
 निवृत्तिनाथ व प्रसिद्ध संत नामदेव हे समकालीन होते हें सिद्ध करणारा
 भरपूर पुरावा निवृत्तिनाथांच्या अभंगांत सांपडतो. पुढील अभंग पहा:—

१

आनंद सर्वांचा काला अरुवार ।
 नामया साचार फुंदतसे ॥१॥

राही रखुमाई सत्यभामा माता ।
आलिया त्वरिता काल्यामाजी ॥२॥

उचलिला नामा प्रेमाचें फुंदन ।
नुघडी तो नयन कांहीं केल्या ॥३॥

बुझावीत राही रखुमादेवी बाही ।
पीतांबर साई करी हरि ॥४॥

ज्ञानासी कवळु सोपानासी वरु ।
खेचरा अरुवारु कवळु देतु ॥५॥

निवृत्ति पूर्णिमा भक्तीचा महिमा ।
नामयासी सीमा भीमातीरीं ॥६॥

२

तंव आनंदला हरि परिपूर्ण लोटला ।
मुक्ताई लाधला प्रेमकवळु ॥१॥

चांगयाचे मुखीं घालित कवळु ।
आपण गोपाळु दयासिंधु ॥२॥

दिधलें तें तूं घेई पूर्ण तें होई ।
सप्रेमाचे डोहीं संतजन ॥ ३ ॥

नामया विठया नारया लाधलें ।
गोणाई फावलें अखंडित ॥ ४ ॥

राही रखुमाई कुरवंडी करिती ।
जिवें वोवाळिती नामयासी ॥ ५ ॥

निवृत्ति खेंचर ज्ञानदेव हरि ।
सोपान झडकरी बोलाविला ॥ ६ ॥

३

नुबडुनियां दृष्टि नामा पाहे पोटी ।
आनंदाची सृष्टी तया जाली ॥ १ ॥

वे र नाम्या कवळु आनंदाचा होसी ।

तुजमाजी निवासी हरि आहे ॥ २ ॥

नामा पसरी मुख आनंदला तूस ।

कवळु पूर्ण भरित हरिराज ॥ ३ ॥

निवृत्तीनें सेविला कवळु हा हरि ।

तूचि चराचरीं दिससी आम्हां ॥ ४ ॥

ह्या तीन अभंगांत, निवृत्तिनाथानीं, ज्ञानदेव, विसोबा खेचर, नामदेव गोणाई, विठा, नारा, सोपान, चांगदेव आणि मुक्ताबाई ह्यांचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. याशिवाय, सावंता माळी, नरहरि सोनार, परिसा भागवत आणि जगमित्र नागा इतक्या संतांचा उल्लेख निवृत्तिनाथानीं इतरत्र केला आहे. निवृत्तिनाथांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेले हे अभंग घनावट आहेत असें मानण्यास कांहीं कारण दिसत नाही. अशा स्थितीत, उपरिनिर्दिष्ट सर्व संतमंडळी समकालीन असून, ज्ञानदेव-नामदेवाची जोडी फोडण्याचा भारद्वाजादिकांचा प्रयत्न सपशेल फसला आहे असें धरून चालण्यास, माझ्या मते, आतां बिलकुल प्रत्यवाय नाही, असो.

ज्ञानदेवांचे बंधु सोपानदेव यांच्या नांवावर 'प्राकृत गीता' आणि 'पंचीकरण' हीं दोन ओवीबद्ध प्रकरणें 'काव्यसंग्रहां'त प्रसिद्ध झालीं असून त्यांची ओवीसंख्या अनुक्रमें ७७ आणि ६२ आहे. या प्रकरणांची भाषा व एकंदर रचनाशैली इतकी अर्वाचीन दिसते कीं, ज्ञानेश्वरीकार ज्ञानदेवांचे बंधु सोपान हेच ह्या प्रकरणांचे कर्ते असतील असें म्हणण्यास मन धजत नाही. सोपानदेवांचे म्हणून सुमारें ५० अभंग गाथ्यांत छापले आहेत ते मात्र निर्विवादपणें त्यांचेच असल्यामुळे त्यांतील पांच अभंग येथें देतोः—

१

दिव्य व्योम तारा ग्रहगण शेखीं ।

एक हृषीकेशी सर्व आम्हां ॥ १ ॥

ब्रम्हेवीण नाहीं रिता ठावो पाहीं ।

निवृत्तीच्या ठायीं बुडी देत ॥ २ ॥

सर्व हैं निखळ आत्माराम ॥ १ ॥
 नाहीं देहभाव विकल्पता ॥ ३ ॥
 सोपान निकट गुरुनाम पेठे ।
 नित्यता वैकुण्ठ जवळी असे ॥ ४ ॥

२

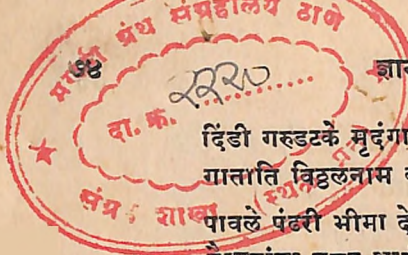
आपरूप हरि आपणचि देव ।
 आपणचि भाव सर्व जाला ॥ १ ॥
 सर्व हरि हरि बाह्य अभ्यंतरीं ।
 एक चराचरीं आत्माराम ॥ २ ॥
 सर्व काळ सम नाहीं तेथें विषम ।
 आपणचि राम सर्व ज्योतीं ॥ ३ ॥
 सोपान तिष्ठत रामनामीं लीन ।
 मन तेथें मौन्य एकपणें ॥ ४ ॥

३

राम सर्वोत्तम या नामें निखळ ।
 जन हें सकळ दिसताहे ॥ १ ॥
 भिन्न नाहीं दुजें सर्व आत्मराज ।
 नाचताती भोज योगीराज ॥ २ ॥
 मातापिता देव गृह दारा जन ।
 सर्व जनार्दन सर्वां रूपीं ॥ ३ ॥
 सोपान खेचर ब्रह्ममाजिवडें ।
 ब्रह्मांडाएवडें आत्माराम ॥ ४ ॥

४

चला हो वैष्णव जाऊं पंढरीसी ।
 प्रेमासृत खूण मागों त्या विठ्ठलासी ॥ १ ॥
 चालले गोपाळ दाविताति वांकुल्या ।
 भरले प्रेमरसें मग ते वाहताति टाळिया ॥ २ ॥

ज्ञानदेव.

दिंडी गरुडटके मृदंगाचे नाद ।
 गाताति विठ्ठलनाम करिताति आल्हाद ॥ ३ ॥
 पावले पंढरी भीमा देखियेली दृष्टी ।
 वैष्णवांचा गजरु आनंदें हेलावली सृष्टि ॥ ४ ॥
 गजरु गोपाळांचा श्रवणीं पडियेला ।
 शंख चक्र करीं विठ्ठल सामोरा आला ॥ ५ ॥
 कांसवदृष्टी न्याहाळुनी रंगीं नाचतु पै उगला ।
 सोपान म्हणे आम्ही वाळुवंटीं केला काला ॥ ६ ॥

५

माझा मी पूर्णता गुरुनामीं संपन्न ।
 निवृत्ति निधान पूर्ण गंगा ॥ १ ॥
 अमृताचा पाट वाहे इंद्रायणी ।
 नित्यता पर्वणी हरिच्या दासा ॥ २ ॥
 • ज्ञानदेव निधि पूर्ण माझे मन ।
 मुक्ताईनें खूण सांगितली ॥ ३ ॥
 सोपान वागडा सर्वे संवगडा ।
 नित्य तो पवाडा विठोवाचा ॥ ४ ॥

मुक्ताबाईचे फक्त ५०।६० अभंग प्रसिद्ध आहेत. त्यांतले पांच अभंग
 येथे देऊन हा लेख पुरा करितोः—

१

निर्गुणाची शेज सगुणाची वाज ।
 तेथे केशीराज पडुडले ॥ १ ॥
 कैसें यांचे करणे दिवसा चांदणे ।
 सावळे उठणे एका तत्वे ॥ २ ॥
 नाहीं या ममता अवधीच समता ।
 आदि अंतु बिंबतां नलगे वेळू ॥ ३ ॥

REFBK-0002220

REFBK-0002220

